

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN MÜƏLLİMLƏR İNSTİTUTU

Əsmər Sadıq qızı Bədəlova

AZƏRBAYCAN
XALQ PEDAQOGİKASI

(Mühazirə mətnləri və seminar məşğələləri üçün materiallar)

*Azərbaycan Respublikası Təhsil
Nazirliyinin 18.06.2009-cu il tarixli 726
№-li əmri ilə təsdiq edilmişdir.*

«Müəllim» nəşriyyatı
BAKİ – 2009

Redaktor: **Hüseynzadə Rüşət Lətif oğlu**
ped.elm.doktoru, professor

Rəyçilər: **Fərahim Balakışi oğlu Sadıqov**
ped.elm.doktoru, professor

Mircəfər Mirməsi oğlu Həsənov
professor

Akif Məmmədağa oğlu Nəzərov
fil.elm.namizədi, dosent

Bədəlova Ə.S. AZƏRBAYCAN XALQ PEDAQOGİKASI
(Mühazirə mətnləri və seminar məşğələləri üçün materiallar).–
Bakı: «Müəllim», 2009. – 188 s.

B $\frac{421611 - 2009}{9952 - 410}$

© **Bədəlova Ə.S., 2009**

«Müəllim» nəşriyyatında hazır diapozitivlərdən çap olunmuşdur.

Çapa imzalanmışdır: 16.11.2009. Sifariş № 45.

Kağız formatı 60×84^{1/16}. 11,75 ç.v.

Sayı 500. Qiyməti müqavilə ilə.

«O millət ki, öz tarixini, dolanacağını, vətənini və dilini sevir, bu qism əsərləri kəmalışövqlə və diqqətlə cəm edib, ziqiymət sərmayə kimi saxlayır və balalarının ilk təlim-tərbiyəsinə onları öyrətməklə başlayır, həmişə mənəvi dəyərlər sahibi olacaqdır»

Firidun bəy Köçərli

Bir neçə söz

Xalq pedaqogikası mənsub olduğu xalqın özü ilə yaşır, zamanın sınaqlarından çıxmış inkarolunmaz pedaqoji qənaətlər toplusudur. Həyatın inkişaf qanunlarına uyğun olaraq yaranıb formalaşmasına baxmayaraq, elmi pedaqogikanın ərsəyə gəlməsi onun ailə-məişət çərçivəsində məhdudlaşmasına səbəb olmuşdu.

İctimai-iqtisadi formasiyaların əvəzlənməsi, siyasi quruluşun tez-tez dəyişməsi fonunda inkişaf edən elmi pedaqogika, nəhayət, XX əsrin II yarısında üç yüz ildən ziyadə kölgədə qoyduğu xalq pedaqogikasını gündəmə gətirmiş, onun tədqiqinə başlanmışdır. Buna səbəb xalq pedaqogikasının zəngin məzmunu, müddəalarının dəqiqliyi və dəyişməzliyi, cəmiyyəti müdrikəsinə tərbiyə və idarə etməsi, xalqa yaxınlığı və xalq kütlələri arasında özünü təsdiqi faktı olmuşdur.

Ötən əsrin ikinci yarısından bu yana keçən zaman ərzində xalq pedaqogikasının tədqiqi ilə bərabər, tədrisinə də önəm verilmiş, o, müxtəlif yönlərdən tədqiq olunmuş, müxtəlif vəsaitlər və dərsliklər çap edilərək oxucu kütləsinin, o cümlədən tələbə və müəllimlərin ixtiyarına verilmişdir. Lakin təlim və tərbiyə imkanlarının genişliyinə, «elmi pedaqogikanın bəzi məsələlərini dərinlən başa düşməkdə tələbələrə kömək göstərməsinə», ən önəmlisi, yetişən nəslə öz kökünə bağlılıq ruhunda formalaşdırmaq qüdrətinə görə xalq pedaqogikasından yeni nəşrlərə ehtiyac yaranır. Pedaqoji təmayüllü ali təhsil ocaqlarının müvafiq ixtisasları üçün nəzərdə tutulmuş dərs vəsaiti həmin ehtiyacı qismən də olsa, ödəmək məqsədilə hazırlanmışdır. Kitabda həmçinin seminar məşğələləri üçün “Əlavələr” başlığı altında materiallar da verilmişdir.

I. Azərbaycan xalqının ilkin sivilizasiya dövrünə dair

Xalqların yaranma və formalaşma dövrləri, həmçinin yer üzündəki sivilizasiyaların (mədəniyyətlərin) inkişafında xidmətləri eyni deyil. Bu baxımdan Şərqi xalqlarının etnogenezi ilə bağlı tədqiqatlar aparan məşhur şərqşünas, avestaşünas və türkoloqların (V.M.Masson, F.Şpigel, D.A.Axundov, F.M.Volter, İ.A.Babayev, T.Bünyadov, Ə.Q.Cəfərov, M.Seyidov, B.C.Şəfizadə və b.) araşdırmaları min illər öncə mövcud olmuş bir xalqın-Azərbaycan türklərinin yaşam tərzindən, əlifbasından, yazılı ədəbiyyatından, etik-estetik, əxlaqi baxışlarından, pedaqoji tələblərindən, həyata fəlsəfi münasibətindən, külli-kainatı dərkindən xəbər verir.

Bilirik ki, tarixin inkişaf aspektlərini müəyyənləşdirən elm arxeologiyadır. Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə edilmiş tapıntılar müəyyən coğrafi məkan və orada yaşayan əhalinin keçmiş haqqında fikir yürütməyə imkan verir. Belə tapıntılara əsasən dünya alimləri qənaətə gəlmişlər ki, yer üzündə erkən əkinçilik və maldarlıq dövrü e.ə. 11-9-cu minilliyə təsadüf edir. Bu dövrdə saysız sivilizasiyalar (Kolumbaqədərkə Amerika, Saxar, Selincer, İnk, Maq, Hind, Rasxi) meydana gəlmişdir ki, onlardan biri və ən əzəmətli Qobustan sivilizasiyasıdır. Qobustan monumental tarixi abidəsi (qayaüstü yazıları) imkan verir deyək ki, qədim mədəniyyətlərin yaranıb formalaşmasında Azərbaycan türklərinin də payı vardır.

Tədqiqatçı B.Şəfizadənin fikirlərinə kiçik ixtisar və əlavələrlə deyək ki, arxeoloq alimlər sivilizasiyaların əlamətlərini sayarkən şəhərləri, monumental tikililəri, vergi, iqtisadiyyat, ticarət, sənətkarlıq və yazılı abidələri, elmin, incəsənətin inkişafını, ayin yerləri və dəfn ocaqlarını, elitar təbəqə və dövləti əsas götürürlər. Və bütün bunları ümumiləşdirərək üç başlıca əlamət üzərində dayanırlar: memarlıq, şəhərlər və yazılı abidələr.

İlkin yaşayış məskənlərindən Azıx (eradan 1,5 milyon il əvvəl) və Gəməstü (Qobustan rayonunun Nərimankənd ərazisində) mağaraları öncə olmaqla Kültəpə (Naxçıvan), İlanlı təpə (Qarabağ), Şomutəpə (Ağdam), Qaraköpək (Füzuli) və İsmayılı, Qəbələ,

Xocalı, Qazax, Gədəbəy, Kəlbəcər rayonlarındakı qədim yaşayış məskənlərinin rekonstruksiyası göstərir ki, Azərbaycanda monumental memarlıq mədəniyyətinin əsasları çox qədim zamanlardan mövcud olmuşdur. Sonrakı şəhər qalaları, o cümlədən Şumerin Ağ məbədi, Qəbələ qalası, Böyük Çin səddi, Dərbənd, Beşbarmaq, Çıraqqala, İçəri şəhərin qala divarları və Bakı qalaları, Əlincə, Ərk, Bəzz, Oğlan qala, Qız qalaları, Cəbr qalalar həmin mədəniyyətin davamıdır.

Alimlər arxeoloji tədqiqatlar əsasında sübut etmişlər ki, İstəxrədə, Elamın qədim paytaxtı Suzda, Midiyanın paytaxtı Həmədanda, Mannanın paytaxtı İzirtuda, Albaniyanın paytaxtı Qəbələdə tikilən qalaların arxitekturası danılmaz dərəcədə oxşardır. Alban kilsələrinin üslubu isə sonralar rus, erməni və gürcü arxitekturasına təsir etmişdir.

Bu monumental mədəniyyət içərisində Qobustan kompleksinin yeri müstəsnaadır. Tədqiqatlar sübut edir ki, Qobustanda dünyanın ən nəhəng odlar məbədi olmuşdur və həmin məbəddə Zərdüşün heykəli də yerləşmişdir. Analoji məbədin izlərinə isə alimlər Mingəçevirdə rast gəlmişlər.

Qobustan yazılarının dünyada analoqu yoxdur. Qayaüstü təsvirlərin ideologiyasının «Avesta» və atəşpərəstliklə bağlılığı sübut olunmuşdur.

Dünya elmi bütün bunları bir cəm halında Kür-Araz mədəniyyəti adlandırır. Son tədqiqatlara görə, bu mədəniyyət e.ə. 20-14-cü minillikləri əhatə etməklə indiyədək ən qədim sayılan Mesopotamiya və Misir sivilizasiyalarını geridə qoyur; onlardan qədimdir. Artıq təsdiq olunmuşdur ki, qədim sivilizasiyalar Kür-Araz ovalığından başlayaraq Qara dəniz və Aralıq dənizi hövzəsi ilə İrana, Türkiyəyə, İraqa, Misirə keçmiş, Xəzərin şimal sahillərində isə Orta Asiya və Rusiya boyu addımlamışdır. Aralıq dənizinə keçid dövrünün ayrıca əlifba və abidələri də mövcuddur.

Əlbəttə, belə nəhəng sivilizasiya həm də şəhərləri ilə şərtlənir. Suz, İstəxr, İzirtu, Qəbələ şəhərlərinin adını çəkdik. Şamaxı, Bakı, Dərbənd, Beyləqan, Bərdə, Gəncə, cənubda Təbriz, Ekbatan, Şiz, Urmiya, Marağa və digər şəhərlər də bu sıraya daxildir.

Şəhər həyatının vacib elementi-su təchizatı və kanalizasiya

sistemi saxsı və daş kürəbəndlərlə həyata keçirilirdi. Onların qalıqlarına arxeoloji qazıntılar zamanı rast gəlinməklə yanaşı, bu gün də fəaliyyətdə olanı var. Bir zaman La adlı şəhər olmuş, hazırda qəsəbə statusunda canlı muzey saydığımız Lahıcın yeraltı kommunikasiya xətləri buna misaldır. Həmçinin Şamaxı yaxınlığındakı Dilman kəndində Zinəvər bulağının kənardan kəndin mərkəzinədək uzanan adam boyu hündürlükdə daş kürəbəndi tam işlək olmasa da indiyədək durur. Qudu bulağı, Məcid bulağı, Gürcü (Qorçu) bulağı, Dəmir bulağı, Dəriş bulağı, Lazım bulağı, Bəylik bağı bulaqlarının, Qəbələnin Bum kəndində Saz və Həcətke bulaqlarının, saxsı kürəbəndləri indi də işləyir. Ümumən belə bir sistem Şamaxı, İsmayılı, Qəbələ və Mingəçevir üçün xarakterik olmuşdur.

Seysmik zonada binaları zəlzələdən qorumaq üçün inşaat zamanı kətil deyilən ağac kəmərlərdən istifadə etmişlər. Memarlığın bu üslubu qədim Şamaxı və onun ətrafında tətbiq olunmuşdur. Hazırda Lahıc, İsmayılı və bir sıra kəndlərin tikililərində yaşayır.

Həmçinin yeraltı yollar tarixi Azərbaycan şəhərinin əsas atributlarındanır.

Şəhərlərin iqtisadiyyatında ticarət və sənətkarlıq əsas yer tuturdu. «İpək yolu» və tacirlərin, karvanların aramsız gediş-gəlişi dünyanı Azərbaycanla birləşdirirdi. Yüzdən çox sənət növü xalqı həm maddi, həm də mənəvi cəhətdən yaşadırdı. Zərgərlik, misgərlik, qalayçılıq, dəmirçilik, xalçaçılıq, keçəçilik, şərbəflilik (toxuculuq) duluşçuluq, xəttatlıq, nəqqaşlıq, həkkaklıq, qəssablıq, dabbacılıq, nalbəndlik, sərraclıq (yəhər və qoşqu ləvazimatı hazırlayan), bənnalıq, nəccarlıq (dülğərlik), əttarlıq (ətriyyat hazırlayan) və s. o zamankı şəhərin sənət göstəriciləridir ki, əksərən bu gün də yaşayır.

Bəs bu qədər möhtəşəm inkişafa, qurub-yaratmaq qüdrətinə sahib olan xalqın yazısı? Əvvəldə qeyd etdik ki, sivilizasiyanın üç başlıca əlamətindən biri yazıdır. Artıq elm sübut etmişdir ki, dünyanın, bəlkə də ilk əlifbası və ilk yazı mədəniyyəti Azərbaycan türklərinə məxsusdur. İyirmi bir kitabdan və iki milyon misradan ibarət «Avesta»nın ilk variantı bu əlifba ilə yazılmışdır. Əlifba özü də 21 hərfdən ibarət olmuşdur; hərflər quruluşca 12 bürc və 9

planetin h ndəsi quruluşuna b nzədilmişdir. Bu x susiy tinə görə t dqiqaat ılar ona «Ulduz  lifbası» adını vermişler. Sonralar əlifba daha da t kmill miş v  Maq  lifbası (1), Maq  lifbası (2) olmuşdur. «Avesta» ikinci dəfə bir-birindən o qədər də fərqlənməyən bu  lifbalarda yazılmışdır.

«Avesta»nın mətnindən aydın olur ki, o, P r sada yazıya alınmışdır. P r sa «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında adı  kilk n Parasardır ki, bu günkü coğrafi anlamda Cənubi Azərbaycanın N hav nd, Rey, Həmədan, İsfahan və tarixi Azərbaycan adlanan hissələrini əhatə edir.

Daha sonra bu  lifbalar min illər boyu dəyişmiş, finikiya, aramey, yenisey variantlarına  v rilmişdir. Bu tarix ən azı e. . 2-ci minilliyə təsadüf edir. Bundan sonra ayrıca Avesta v  52 h rflik Alban  lifbaları yaradılmışdır. Hər iki əlifba dünyanın ən kamil əlifbası hesab olunur və onların yaradıcısı Azərbaycan türkünün ulu babalarıdır. «Avesta»  lifbası dünyada yeganə  lifbadır ki, orada uzun və qısa saitlər u un ayrıca iřar l r var; bu da dilimizdə vokalizm v  ahəng qanununun aparıcı olmasından irəli gəlir.

Elm çoxdan etiraf etmişdir ki, ərəb, fars  lifbaları da maq¹  lifbalarından yaranmışdır. Ulduz v  maq  lifbaları dünyanın ən qədim hesab olunan Őumer v  Misir yazılarından daha qədim və daha mükəmməldir.

Xalqımızın mifologiyasını, folklorunu, ailə-m iř t etikasını, adət-ənənələrini mərasimlərini, etnoqrafiyasını, musiqisini v  pədaqoji baxıřlarını buraya əlavə etsək, klassik mədəniyyət nümunələrinin  n kamill rindən birinin varisi olduğumuzu görərik.

Muğam üstündə m q d s mətnlər v  nəğmə oxumaq ənənələri maqlara (myğlara) məxsusdur. Təsadüfi deyil ki, dahi  .Hacıbəyov dünyada ilk musiqinin «bəlkə də türklərə məxsusluğunu» qeyd etmişdir. «Bəlkə»ni biz o dövrün siyasi havası ilə  laq l ndirm liyyik. Həqiqət isə həqiqət olaraq qalır (B.Ő fizad ).

¹ Bu gün bəzi z mr l rin fəaliyyəti ilə baėlı **maqıya** ifadəsi iřl dilir. Aydınlıq u un deyək ki, elmdə **maqıya** dedikdə dünyada «spesifik sivilizasiya» (A.Kamyu) - Kür-Araz mədəniyyəti, **maqik əlifba** dedikdə ulu babalarımız maqların yaratdığı əlifba bařa d ř l r. Lakin eramızın 3-c  əsrindən etibarən bu anlam ilkin mənasından uzaqlaşdırılmış v  indiki anlama müvafiq deformasiyaya uğramışdır.

Etika qaydalarına gəlincə, Zərdüştün «Zərdüşt əndazələri» adlı kitabı mövcud olmuşdur. Bu kitabın da orijinalı ən qədim Azərbaycan türkcəsində yazılmışdır. Zərdüşt məktəblərində uşaqları yeddi yaşından hər b sənətinə, maqlığa (kahinlik, kosmik odun qoruyucusu), əkinçiliyə və maldarlığa yönəldirdilər. Yeddi yaşadək isə maqlar oğlan uşaqlarına döyüşçü ruhu tələq edirdilər. Cəmiyyəti idarə etməyin dəyişməz qanunları var idi. Pis əxlaqa görə ölüm cəzası verilirdi. Fərqlənən ailələr ailə başçısının adı ilə bir təbəqə olaraq seçilirdi. «Xeyir fikir, xeyir söz, xeyr əməl» onların devizi idi.

Elm sahəsində çox irəli getmişdilər. Əldə etdikləri nailiyyətlərə görə onların yaşadıkları dövr tarixdə qızıl dövr kimi qalmışdır. Elmin əksər sahələrində müasir səviyyədən daha dəyərli nailiyyətlər əldə etmişdilər. Sonrakı Avropa bu kəşfləri müxtəlif əsrlərdə yenidən dirçəltməyə başlamış və öz adına yazmışdır. Bütün bunların təsdiqi üçün ilkin «Avesta»nın 21 kitabının adlarının mənasına (21 göy cisminə və 21 əlifba hərfinə uyğun) və onların nədən bəhs etdiyinə diqqət yetirmək kifayətdir.

İndi də məişətimizdə yüzlərlə xalq adət, oyun və tamaşaları vardır ki, islamın gəlişi ilə bunların ancaq adı dəyişmişdir.

Babalarımız «Ağac kökündən su içər» demişlər. Məhz bu kökün nəticəsidir ki, sivilizasiyaların mərkəzi Avropaya köçəndən sonra da bütün Şərqdə istər elm, istər mədəniyyət və incəsənət sahəsində ilk addım, ilk yol, bayraqdarlıq xalqımıza məxsus olmuşdur və olaraq qalır; bütün bunlar həm də xalqımızın pedaqoji təfəkkür, öyrətmək və tərbiyə etmək bacarığı sayəsində mümkün olmuşdur ki, növbəti mühazirələrdə bu barədə geniş danışılacaq.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- V.M.Masson. İlk sivilizasiyalar. Leningrad. 1989. (Rus dilində).
- Y.B.Yusifov. Qədim Şərq tarixi. Bakı, 1993.
- B.C.Şəfizadə. Avestanın əlifbası. «Zəka» (kitablar aləmində) jurnalı. 1992, №1.

- B.C.Şəfizadə. Zərdüşt, Avesta, Azərbaycan. Bakı, 1996.
- B.C.Şəfizadə. Türk əlifbasının mənşəyinə dair. «Zəka» (kitablar aləmində) jurnalı, Bakı, 1997. №3-4.
- B.C.Şəfizadə. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (ən qədim dövrlər). Bakı, Adiloğlu. 2003.
- E.Əlibəyzadə. Azərbaycan xalqının mənəvi mədəniyyət tarixi (İslamaqədərki dövr). Bakı, «Gənclik», 1998.
- R.Hüseynzadə. Erkən orta əsrlər dövründə Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikir. Bakı, «Elm», 2005.

II. Azərbaycan xalq pedaqogikasının ümumi məsələləri və xüsusiyyətləri

Plan

- Xalq pedaqogikasının təcrübədən yaranması
- Xalq pedaqogikasının obyektı və mövzusu
- Xalq pedaqogikasının elmi pedaqogika ilə ümumi və fərqli cəhətləri
- Xalq pedaqogikasının mənbələri
- Xalq pedaqogikasının təcrübədən yaranması

Bəşəriyyət tarixi inkişaf yolu keçərək gəlib XXI əsrə çatmışdır. Bütün bu tarixi dövr ağılın, zəkanın, biliyin qüdrəti ilə müşayiət olunmuşdur. İndi müxtəlif elm sahələri, o cümlədən pedaqogika elmi mövcuddur. Biz pedaqoji işi qurmağın tərzlərini bu elm vasitəsilə öyrənirik. Lakin tarix çox qədimdir və onun uzaq dərinliklərində heç bir elm, o cümlədən pedaqogika elmi yox idi. Amma insanlar yaşayıb, öyrənir və öyrədirdilər. Bu necə olurdu?

Hazırkı şəraitdə biz pedaqogika elmini öyrənərkən onun tarixini də diqqət mərkəzində saxlarıq; dünyanın məşhur şəxsiyyətlərinin, o cümlədən Q.Təbrizi, S.Urməvi, Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, N.Tusi, İ.Nəsimi, M.Füzuli, Y.A.Komenski, K.D.Uşinski və başqalarının adını çəkir, əsərlərindən nümunələr gətiririk. Bəs bu insanları kim yetişdirmişdir? Onların təlim-təربiyəsi ilə hansı pedaqoqlar məşğul olmuşlar?

Bu suallara cavab tapmaq üçün insanlığın keçdiyi inkişaf mərhələlərini yada salmalıyıq. İlkin mərhələ ibtidai icma dövrüdür. Bu dövrdə insanlar əvvəlcə sürü, sonra qəbilələr şəklində yaşayırdılar. Gündəlik həyati ehtiyaclarını ödəmək üçün əməklə məşğul olurdular. Əmək prosesində təcrübə yaranırdı və həmin təcrübə cavanlara öyrədilirdi. Biz həmin təcrübələri və öyrətmə, izahat işlərini pedaqoji işin rüşeyimləri adlandırma bilərik.

Cəmiyyətin inkişafı, bir ictimai-iqtisadi formasıyadan

başqasına keçid təcrübəni artırır, təlim və tərbiyə ilə bağlı konkret fikir və qənaətlər yaradırdı. Həmin fikir və qənaətlər dildən-dilə keçərək cilalanır və bir nəfərin yox, ümumən xalqın malına çevrilirdi. Beləliklə, xaq pedaqogikası təcrübədən keçərək yaranırdı. Məsələn, ov zamanı hansı ov alətinin daha səmərəli olduğunu, təcrübədə görür və onu bir qədər də təkmilləşdirərək hazırlamağı başqalarına öyrədirdilər. Yaxud da təbiəti müşahidə edərək öz təsərrüfatlarını - əkinlərini, heyvandarlığı, maldarlığı ilin fəsillərinə uyğun olaraq idarə etməyi, yağışı, qarı, küləyi, dağı, dərəni, seli nəzərə almağı öyrənir və böyüyən nəsilə də başa salırdılar. Beləliklə, təcrübədən yön alaraq xalqın pedaqogikası yaranırdı. Bu proses təkcə bizdə deyil, dünya xalqlarının hamısının həyatında məhz belə, yaxud buna bənzər şəkildə baş vermişdir. Qəti şəkildə demək olar ki, pedaqoji fikir və ideyaların yaranmasında əmək prosesi əsas olmuşdur. Bu gün tarixdə adı məlum olan və əsərlərindən faydalandığımız dahi şəxsiyyətlər isə cə-miyyətin müəyyən inkişaf prosesindən sonra dünyaya gəlmiş və xalqın fikir dünyasından qidalanaraq, tərbiyə almış, yetişmişlər. Beləliklə, deyə bilərik ki, **xalq pedaqogikası insanların əsrlər boyunca topladığı təcrübə əsasında yaranmış və nəsilədən nəsilə əmanət edilərək dövrümüzədək gəlib çatmış cəmiyyətdaxili qanun – qaydalar, davranış normalarıdır və hər bir xalqın əxlaqi, etik, estetik baxışları həm də onun pedaqogikasıdır.** Həmin qanun-qaydalar xalqın yaratdığı folklor nümunələrində, adət-ənənələrdə qorunmuş və yaşamışdır.

- **Xalq pedaqogikasının obyektı və mövzusu**

Xalq pedaqogikası bütün xalqa məxsusdur. Yəni onun konkret yaradıcısı məlum deyil. Amma burada bir incəlik var ki, onu diqqət mərkəzində saxlamalıyıq; Xalqın tərkibi zəkasına, mənəviyyətinə, dünyabaxışına, yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif insanlardan ibarətdir. Təbiidir ki, onların hamısı müdrik, başqalarına öyüd – nəsihət verə bilmək dərəcəsinə hazırlıqlı ola bilməzlər. Hətta çoxunun, o cümlədən uşaqların, yeniyetmə və gənclərin tərbiyəyə daim ehtiyacı olur. Demək,

xalq pedaqogikasını müdrük insanlar yaratmışlar. Onlar həyatı, inkişafı, əmək prosesini müşahidə edərək və yaşlaşdıqca qazandıqları təcrübələr əsasında konkret qənaətlərə gəlmiş və bu barədə fikir yürütmüşlər. Fikirlər atalar sözləri, zərb məsələlər, tapmacalar, yanılmaclar, nağıllar, dastanlar və s. şəklində ifadə olunmuşdur. Xalq pedaqogikasının **obyekti** insandır. Yəni müdrük şəxsiyyətlər başda olmaqla xalq böyüməkdə olan nəslin və cəmiyyətdəki bütün insanların kamilləşməsinə çalışmışdır. Buna görə də irili-xırdalı bütün xalq pedaqogikası nümunələrində diqqət mərkəzində insan, onun formalaşması və inkişaf etməsi problemi dayanır. Elə buradan da sual yaranır. Bəs xalq pedaqogikasının mövzusu nədir? Xalq pedaqogikasının **mövzusu tərbiyədir**.

Elmi pedaqogikadan bildiyimiz kimi, tərbiyənin istiqamətləri çoxsaxəlidir. Yəni hər bir insan əməyi sevməli, əxlaqlı, fiziki cəhətdən sağlam olmalı, etik və estetik keyfiyyətləri ilə seçilməli, hüquq və vəzifələrini bilməlidir. Xalq pedaqogikasında da bütün bunlar diqqət mərkəzində dayanır. Xalqın yaratdığı folklor nümunələrinin mövzusu tərbiyədir. Xalq haqlı olaraq bu qənaətdədir ki, tərbiyə hamı üçün lazımdır. Ona gənc nəsil də, qadınlar da, kışilər də möhtacdır; başqa sahələrdə olduğu kimi, tərbiyədə də kışilərlə qadınlar arasında hüquqi baxımdan fərq olmamalıdır. Xalq pedaqogikasında insan şəxsiyyətinə ləkə gətirən bütün mənfiliklər pislənir, gözəlliklər təbliğ olunur.

• **Xalq pedaqogikasının elmi pedaqogika ilə ümumi və fərqli cəhətləri**

Xalq pedaqogikası kütlələrin tərbiyəsini yaxşılaşdırmaq üçün daim səy göstərmişdir. Bu məqsədlə xalq mənimsədiyi və istifadə etdiyi təcrübəni möntəzəm olaraq zənginləşdirməyə çalışmışdır. Böyüməkdə olan nəslin yaş dövrlərini ciddi nəzərə almış, hər yaş dövrünə uyğun tərbiyə vasitələri yaratmışdır. Tərbiyədə əyaniliyə yüksək qiymət vermişdir. Rəğbətləndirmə, cəzalandırma, nümunə və s. üsullardan istifadə etmiş, tərbiyənin bütün tərkib hissələrini daim diqqət mərkəzində saxlamışdır.

«Pedaqogika tarixi» kursundan aydındır ki, dünyanın bütün inkişaf etmiş ölkələrində dahi şəxsiyyətlər öz didaktik müddəalarını irəli sürərkən xalq pedaqogikasına istinad etmişlər. Orta əsr mütəfəkkirlərimizin, o cümlədən Ə.Xaqani, N.Gəncəvi, M.Füzuli, Ə.Cami və başqalarının əsərlərində bunu aydın görmək olar.

A.A.Bakıxanovun nəsihətləri, S.Ə.Şirvaninin mənzum hekayətləri məhz xalq pedaqogikasıdan qidalanmışdır. Adını çəkdiyimiz digər klassiklərin yaradıcılığında da belədir.

Elmi pedaqogikanın banisi Y.A.Komenski «Böyük didaktika», «Yaxşı təşkil olunmuş məktəbin qanunları», «Dünyanın labirint yolları» əsərlərində xalq pedaqogikasıdan istifadə etmişdir. Ümumən, Komenskinin pedaqoji sistemi xalq tərbiyəsindən yaranmışdır. Deməli, xalqın pedaqoji ideyaları elmi pedaqogikanın özül daşlarını təşkil etmişdir. Bu gün elmi pedaqogika qidalandığı mənbələr sırasında xalq pedaqogikasının adını öndə çəkir.

Bütün bunlar xalq pedaqogikasının elmi pedaqogika ilə qaynaq nöqtələri və **ümumi** cəhətləridir. Lakin **fərqli** cəhətləri də var; onlar aşağıdakılardır:

- xalq pedaqogikasının tarixi elmi pedaqogikadan qədimdir.
- elmi pedaqogikanı yalnız bu elmlə məşğul olan şəxslər yaratmışlar, xalq pedaqogikasını isə milyonlarla xalq kütlələri.
- elmi pedaqogikada ciddi sistem var, xalq pedaqogikasında isə tərbiyə ilə bağlı fikirlər systemsiz halda şifahi ədəbiyyat nümunələrinə səpələnmişdir.

- xalq pedaqogikasında elmi istilahlardan yoxdur.
- xalq pedaqogikasında yaş dövrləri elmi pedaqogikada olduğu kimi konkret bölgülərə əsaslanmır; uşaq, yeniyetməlik, gənclik, ahıllıq, qocalıq dövrləri gəzişən rəqəmlərlə şərtlənir.

- xalq pedaqogikası elmi pedaqogikanın mənbələrindən biridir.

- elmi pedaqogikaya nisbətən xalq pedaqogikası həyata daha yaxındır.

- xalq pedaqogikası çoxluğun, kütlələrin pedaqogikasıdır. Lakin elmi pedaqogikada ixtisaslaşma var (tiflopedaqogika,

surdopedaqogika, oliqofrenopedaqogika və s.)

- Gah poeziya, gah nəsr, bəzən lirizm, bəzən epiklik xalq pedaqogikasına xas olan xüsusiyyətlərdəndir. Elmi pedaqogikada belə rəngarənglik yoxdur.

- Xalq pedaqogikasının üslubu bədii, dili obrazlıdır, ona görə də tez sirayət edir.

- Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin hamısı bir küll halında pedaqoji biliklər toplusudur. Bu toplu xalqın tərbiyə haqqında dahiyənə düşünülmüş həmişəyaşar silahıdır.

- Xalq pedaqogikası hər bir xalqı başqalarından fərqləndirən özünəməxsus məktəbidir.

- Elmi pedaqogika gördüyü işin nəticəsini öyrənmək və dəqiqləşdirmək üçün təcrübə mühitini özü yaradır, xalq pedaqogikasında isə təcrübə təbii yolla yaranır, xalq sadəcə onu görüb – götürür.

- Elmi pedaqogikada mühit, şərait, quruluş, həyati baxışlar dəyişdikcə müddəalar bir-birini inkar edə bilər, xalq pedaqogikası isə inkarolunmaz və həmişəyaşardır. Ona görə də keçdiyi inkişaf yolunun nəticəsi olaraq elmi pedaqogika ötən əsrin ortalarından etibarən xalq pedaqogikasını etiraf etmiş, böyüməkdə olan nəslin təlim və tərbiyəsində ondan istifadəni vacib saymışdır.

• **Xalq pedaqogikasının mənbələri**

Biz qeyd etmişik ki, xalq pedaqogikası həyati təcrübə əsasında yaranmışdır. Həyat isə çox geniş və əhatəlidir. Onun hər üzü, çətinliyi, mürəkkəbliyi var. Adəti, ənənəsi, toyu, bayramı da öz yerində. Bütün bunlar hamısı xalq pedaqogikasının mənbələridir və onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- ailələrin tərbiyə işində qazandığı təcrübə;
- adət – ənənələr;
- folklor nümunələri;
- maddi mədəniyyət abidələri;
- xalq idman növləri;
- tarixi və etnoqrafik materiallar.

Xalq bu mənbələrlə bağlı təcrübədən faydalanaraq öz pe-

daqoji fikir və düşüncələrini inkişaf etdirmişdir.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov. Azərbaycan Xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, «Maarif », 1970.
- Ə.Həşimov. Xalq pedaqogikası akademik pedaqogikanın mənbələrindən biri kimi (Etnopedaqogika və etnopsixologiya: mənbələr və müasir problemlər. Respublika elmi konfransının tezləri). Bakı, 1992.
- Ə.Həşimov, F.Sadıqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, «Patronat», 1993.
- Ə.Həşimov, F.Sadıqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası (dərslük). Bakı, «Ünsiyyət», 2000.
- Ə.Həşimov. Müdriklik çeşməsi. «Azərbaycan məktəbi» jurnalı. 1994, №1 - 4.

III. Azərbaycan xalq pedaqogikasının əsas anlayışları

Plan

- Uşağı ərsəyə, boya-başa çatdırmaq anlayışı və onun məzmunu

- Xalq pedaqogikası anlayışlarının elmi pedaqogika anlayışları ilə vəhtdəti

- Uşağı ərsəyə, boya-başa çatdırmaq anlayışı və onun məzmunu

Hər bir elmin özünəməxsus qanunauyğunluqları, terminləri, anlayışları var. Bunsuz mümkün deyil. Xalq pedaqogikasının əsas anlayışı **uşağı ərsəyə, boya-başa çatdırmaqdır**. Bu anlayış uşağın dünyaya gəldiyi vaxtdan ilkin gənclik dövrünə qədər bir zamanı əhatə edir. **Ərsə** sözünün bir neçə mənası var. Bir mənası da **meydandır**. Xalqın təbirində «uşağı ərsəyə çatdırmaq»-böyüdüb **meydana çıxarmaq** deməkdir. Bunun üçün isə uşağı boya-başa çatdırmaq lazımdır. Elmi pedaqogikanın anatomik – fizioloji və psixoloji inkişaf dövrü kimi səciyyələndirdiyi mərhələ elə budur. Ərsəyə çatdırmaq anlayışı insanın bir neçə mərhələyə (çağalığ, uşaqlıq, yeniyetməlik, ilkin gənclik) keçdiyi inkişaf yolunu əhatə etdiyi üçün əsas anlayış olmaq etibarilə məzmununda bir sıra anlayışları birləşdirir. Onlar **uşağa qulluq etmək, tərbiyə etmək, yenidən tərbiyə etmək, öz-özünü tərbiyələndirmək, öyrətmək, öyrənmək, vərdiş etmək, vərdiş etdirmək, oxumaq, təhsil, təlim almaq** anlayışlarıdır.

Bu anlayışların hər birinin məna tutumu digəri ilə əlaqəli olmaqla cəm halında şəxsiyyətin inkişafına xidmət edən pedaqoji prosesi yaradır.

Uşağa qulluq etmək anlayışı körpəlik və uşaqlıq dövrünü əhatə edir. Qulluq körpənin dünyaya gəldiyi gündən başlanır. Onun sağlam böyüməsi üçün gigiyenik tələblərə cavab verən sakit, rahat

mühit yaradılır; düzgün və vaxtında qidalandırılması, yuyundurulması, geyindirilməsi, bələnib qundaqlanması, gəzintiyə çıxarılması böyüklərin, xüsusən, ana və nənənin diqqət mərkəzində dayanır.

Uşağa qulluğun folklor hədiyyəsi laylalar; oxşama və nazlamalardır. Layla asta musiqili səslə oxunur və çağalığ vaxtından başlanaraq uşağı bir neçə il müşayiət edir. Onun ruhuna sığal çəkir, ən zərif tellərlə anaya, ailəyə, həyata bağlayır.

Tərbiyə anlayışı uşaq dünyaya gəldiyi andan tam formalaşma başa çatanaq keçən dövrü əhatə edir. Çağalığ dövründən sonra yeriyən, danışan, bir an bir yerdə dayanmayan uşağın sağlam böyüyüb boy atması, ağıllı olması, hərtərəfli inkişaf etməsi qayğısına qalır. Xalq uşağın həyatına yeni tərbiyə vasitələri daxil edir, pedaqoji işin radiusunu genişləndirir, tələbləri artırır. Oturaq və hərəkətli oyunlar, alleqorik nağıllar, düzgülər, sanamalar və s. folklor nümunələri uşaqların həyatını bəzəyir və düzgün ərsəyə çatmasına kömək edir. Tədriclə qızlarla oğlanların oyunları ayrılır. Qızlar daha çox xanımlıq, evdarlıq tələqin edən, oğlanlar hünər, bacarıq, fiziki qüvvə yaradan oyunlar oynayırlar. Böyüklər onların düzgün, aydın, məntiqli danışığı, sağlam təfəkkürü qayğısına qalır.

Mənbələrin təhlili göstərir ki, xalqımız tərbiyəyə yüksək tələbkarlıqla yanaşmış və onun nəticələrini özünəməxsus tərzdə dəyərləndirmişdir. Sözlərlə rəğbətəndirmə, hədiyyələrlə mükafatlandırma gündəlik məişət qanununa çevrilmişdir. Lakin oğlanların tərbiyəsində ən ali məqam onlara əməllərinə görə ad verilməsi olmuşdur. Dünyanın nadir ədəbi-tarixi abidələrindən sayılan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanlarında həmin adət-ənənə qorunmuş, soragı günümüzədək gəlib çatmışdır. «Dirsə xan oğlu Buğac xan boyu»nda xanın nəzir-niyazla tapılmış yeganə oğluna ad verilməsi belə təsvir olunur: «Deyilənə görə, Bayandır xanın bir buğası və bir buğrası¹ vardı. O buğa bərk daşa buyuz vursa, un kimi üyüdü. Bir yazda, bir də payızda buğa ilə buğranı savaşırdırdılar. Bayandır xan Qalın Oğuz bəyləri ilə tamaşaya baxar, əylənərdi.

Bir dəfə, sultanım, yenə yazda buğanı saraydan çıxardılar.

¹ Buğra- erkək dəvə, nə

Dəmir zəncirli buğanı üç kişi sağdan, üç kişi də sol yandan tutmuşdu. Gəlib meydanın ortasında qoyub getdilər. Bu vaxt Dirsə xanın oğlu üç uşaqla meydanda «Aşiq-aşiq» oynayırdı. Buğanı qoyub gedəndə oğlanlara «qaç» dedilər. Oğlanların üçü qaçdı. Dirsə xanın oğlu qaçmadı. Hündür meydanın ortasında durdu-baxdı. Buğa da hücum edib oğlana sarı gəldi. İstədi ki, oğlanı həlak etsin. Oğlan buğanın alnına çəpəki bir zərbə vurdu. Buğa dalı-dalı getdi, geri qayıdıb oğlana hücum etdi. Oğlan yenə buğanın alnına möhkəm bir yumruq vurdu; bu dəfə buğanın alnına yumruğunu dayadı, itələyib meydanın başına çıxardı.

Oğlanla buğa xeyli çəkişdilər. Buğanın iki kürəyi üstündə köpük durdu. Nə oğlan, nə də buğa üstün gəldi. Oğlan fikirləşib öz-özünə dedi: «Bir dama dirək vururlar, o dama dayaq olur. Mən niyə bunun alnına dayaq olub dururam?» Yumruğunu buğanın alnından çəkib, yolundan atıldı. Buğa ayaq üstündə dura bilmədi, yıxıldı; tərəsi üstə düşdü. Oğlan bıçağına əl atdı. Buğanın başını kəsdi.

Oğuz bəyləri gəlib, oğlanın başına topladılar, əhsən dedilər. «Dədəm Qorqud gəlsin, bu oğlana ad qoysun; özüylə götürüb atasının yanına getsin. Atasından oğlana bəylik istəsin, taxt alıb versin», - dedilər.

Çağırdılar, Dədə Qorqud gəldi. Oğlanı götürüb atasının yanına getdi. Dədə Qorqud oğlanın atasına söyləmiş, görək, xanım, nə söyləmiş-demişdir:

**Hey Dirsə xan! Oğlana bəylik ver,
Taxt ver, - güclüdür, ərđəmlidir.
Boynu uzun bədəvi at ver,
Qoy minsin, hünərlidir!
Yaylağından on qoyun ver,
Bu oğlana şişlik olsun, cüssəlidir!
Qaytabandan qızılı dəvə ver bu oğlana,
Qoy yükləsin, hünərlidir!
Qızıl tağı hündür ev ver bu oğlana,
Kölgə olsun, ərđəmlidir!
Çiyini quşlu cübbə – don ver sən bu oğlana,
Qoy geyinsin, hünərlidir!**

Bu oğlan Bayandır xanın uca meydanında vuruşmuşdur. Sənin oğlun bir buğa öldürmüşdür, qoy adı Buğac olsun. Adını mən verdim, yaşını Allah versin, - dedi».

«Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək boyu»nda isə yenə də Qalın Oğuz bəylərinin dua – sənəsi ilə dünyaya gəlmiş bəy oğluna ad verilməsi belə təsvir olunur: «Baybörənin oğlu beş yaşına girdi. Beş yaşından on yaşına, on yaşından on bir yaşına girdi. Bir müddət sonra çaya baxanda öz əksinə şığıyan çal qaraquş ərdəmli, bir gözəl, yaxşı igid oldu.

O zamanlar bir oğlan baş kəsməsə, qan tökməsəydi, ona ad qoyulmazdı. Baybörə bəyin də oğlu atlandı, ova çıxdı. Ov ovlarkən atasının tövləsinə gəldi. Onu əmiraxurbaşı qarşıladi, atdan endirdi, qonaq etdi. Yeyib-içib oturdular. Bu yandan da tacirlər gəlib, böyük Dərbənd sərhəddində dayanmışdılar. Yarımaları Evník qalasının kafirləri, onlardan casusluq etdilər. Tacirlər yatarkən qəflətən beş yüz kafir hücum edib, mallarını çaldılar-çapdılar. Tacirbaşı tutuldu, tacirlərdən biri qaçaraq Oğuz diyarına gəldi. Baxdı gördü ki, Oğuz yurdunun ucqarında bir hündür alaçıq qurulmuş; bir yaraşılıq gözəl igid də sağında və solunda qırx igidlə oturmuşdur. Tacir fikrləşdi: «Oğuzun yaxşı igidlərindəndir, gedim kömək istəyim». Tacir dedi: «İgid, igid, bəy igid! Sən mənim səsimi anla, sözümü dinlə! On altı ildir ki, oğuzların içindən getmişdik. Danışıq razılıqla kafirin malını Oğuz bəylərinə gətirirdik. Böyük Dərbəndin Pəsnik qalası yanında yatmışdıq. Evník qalasının beş yüz kafiri bizə hücum etdi. Qardaşım dustaq oldu. Malımızı, azuqəmizi çalıb-çapıb getdilər. Dərdli başımı götürüb, yanına gəldim. Başına dönüm, igid, mənə kömək et!»

Bu dəfə oğlan içdiyi şərabi içmədi. Əlindəki qızıl qədəhi yerə çırpdı. Dedi: «Dediklərimi yetirin, mənim geyimimi, şahbaz atımı gətirin! Hey! Məni sevən igidlər atlansınlar!» Tacir də qabaqlarına düşdü, bələdçi oldu.

Kafirlər də bir yerə çəkilib pul bölüşdürməkdəydi. Bu vaxt igidlər meydanının aslanı, pəhləvanların qaplanı Boz oğlan (Boz atlı Beyrək mənasındadır) özünü yetirdi. Nə bir dedi, nə iki, kafirləri qılıncladı. Baş qaldıranları Öldürdü, cəzasına çatdırdı. Tacirlərin

malını xilas etdi.

Tacirlər dedilər: «Bəy igid, sən mərdlik göstərib bizi xilas etdin. İndi gəl, bəyəndiyin malı götür!» İgidin gözü bir dəniz qulunu boz aygırı tutdu, bir də altı pərli güzrlə dəstəyi ağ tozlu yayı. Bu üç şeyi bəyəndi. Dedi: «Ay tacirlər, bu aygırı, bu yayı, və bir də bu güzrü mənə verin!» Belə dedikdə tacirlər pərt oldular.

İgid dedi: «Ay tacirlər, çoxmu istədim?!» Tacirlər dedilər: «Niyə çoxdur? Amma bizim bəyimizin bir oğlu vardır, bu üç şeyi gərək ona hədiyyə aparaydıq!»

Oğlan dedi: «Ədə, bəyinizin oğlu kimdir?» Dedilər: «Baybörənin oğlu var, adına Bamsı deyirlər». Baybörənin oğlu olduğunu bilmədilər.

İgid barmağını dişləyib fikirləşdi: «Burda minnətlə almaqdansa, orada atamın yanında minnətsiz almaq yaxşıdır!» Atını qamçılıyıb yola düşdü. Tacirlər ardınca baxa-baxa qaldı. «Vallah yaxşı igiddir, insafli igiddir» - dedilər.

Boz oğlan atasının evinə gəldi. Atası tacirlərin gəlməsindən xəbər tutdu, sevindi. Çətirli çadır, uca alaçıq qurdurdu. Yerə ipək xalçalar saldı. Keçdi oturdu. Oğlunu sağ yanında əyləşdirdi. Oğlan tacirlər barədə bircə söz söyləmədi. Kafirləri qırdığını demədi.

Gözlənilmədən tacirlər gəldilər. Baş endirib salam verdilər. Gördülər ki, o baş kəsən, qan tökən igid Baybörə bəyin sağında oturur. Tacirlər yanaşib igidin əlini öpürlər.

Bunlar belə etdikdə Baybörə bəyin acığı tutdu. Tacirlərə dedi: «Ədə, əbləh oğlu əbləhlər! Ata dura-dura oğlunmu əlini öpərlər?» Dedilər: «Xan, bu igid sənin oğlundurmu?» «Bəli, mənim oğlumdur!» - dedi. Dedilər: «İndilikdə əvvəlcə onun əlini öpdüyümüzdən incimə, xan. Əgər sənin oğlun olmasaydı, bizim malımız Gürcüstana getmişdi. Hamımız dustaq olmuşduq».

Baybörə bəy dedi: «Ədə, mənim oğlum başımı kəsib, qanımı töküüb?» «Bəli, baş kəsdi, qan tökdü, atdan adam saldı!» - dedilər. «Aha, bu oğlan ad qoymaq həddinə çatıbmi?» - dedi. «Bəli, sultanım, ondan da artıqdır!» - dedilər.

Baybörə bəy Qalın Oğuz bəylərini çağırdı, qonaq etdi. Dədəm Qorqud gəldi, oğlana ad qoydu. Dedi: «Sözümü dinlə, Baybörə bəy! Allah-tala sənə bir oğul vermişdir, əlində qalsın! Ağır bayraq

götürəndə müsəlmanlara arxa olsun! Qarşı yatan uca qarlı dağlardan aşarsa, Allah sənin oğluna keçid versin! Sən oğlunu «Bamsın» deyər oxşayırsan; onun adı Boz ayğırılı Bamsı Beyrək olsun! Adını mən dedim, yaşını Allah versin!»

Qalın Oğuz bəyləri əl götürüb dua etdilər: «Bu ad bu igid üçün uğurlu olsun!» - dedilər.

Qeyd edək ki, xalq, tərbiyəsində naqislik olanlara da biganə qalmamış, onlara da əməllərinə görə ad vermiş, yaxud müxtəlif cəzalandırma üsullarından istifadəyə etmişlər. Bu, həm yenidəntərbiyə mahiyyəti daşımış, həm də böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində görk rolunu oynamışdır. («Tərbiyəli, tərbiyəni kimdən öyrəndin? – Tərbiyəsizdən». - məsəli) Elə haqqında danışdığımız «Baybörənin oğlu Bamsı Beyrək» boyundakı Yalançı oğlu Yalancığ buna misaldır. İfadədən göründüyü kimi, oğlanın atası yalançı olmuşdur. Oğlan da düzgün tərbiyə almadığı üçün atasından irsən keçənləri özündə yaşatmış və el arasında nakamil bir adam kimi tanınmışdır.

Maraqlıdır ki, tərbiyənin tərkib hissələri sırasında ideya-siyasi tərbiyənin də izlərinə rast gəlirik. «Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da Burla xatun kafirin bayrağını qılınclayıb yerə salır. Qeyd-şərtsiz demək olar ki, bu, onun siyasi təfəkküründən təzahür edir.

Yenidən tərbiyə etmək (yenidəntərbiyə) anlayışı insanların tərbiyəsindəki qüsurları aradan qaldırmaq və onları düzgün yola istiqamətləndirməklə bağlıdır. Elmi pedaqogikanın tədqiqatları sübut edir ki, yenidəntərbiyə tərbiyədən çətin və mürəkkəb prosesdir. Çünki yenidəntərbiyə zamanı insana sadəcə tərbiyə verilmir, həm də onun tərbiyəsində üzə çıxmış nöqsanlara qarşı mübarizə aparılır. Xalq cəmiyyətin tərbiyəsinə yüksək tələbkarlıqla yanaşdığı üçün yenidən tərbiyə etməyi də diqqətdən kənar saxlamamışdır. Nağıl və dastanlarda bu mövzuda süjetlər çoxdur. Atalar sözü və məsəllər də bütövlükdə tərbiyəyə xidmət etdiyi üçün həm də yenidəntərbiyəyə fayda verir. Amma xalq tərbiyəni əvvəlcədən düzgün qurmağı tələb edir və tərbiyədə qüsurlar olarsa, onun da vaxtında islah olunmasına çalışır. Çünki müəyyən vaxt keçdikdən sonra qüsür nöqsana- problemə çevrilir. Xalq illərin təcrübəsinə

əsaslanaraq bu barədə deyir: «Südlə girən sümüklə çıxar», «Qırında öyrənən gorunda çalar», «Qozbeli qəbir düzəldər» və s. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, yenidəntərbiyə işi də şəxsiyyətin tam formalaşmadığı ilkin vaxtlarda- uşaqlıq, yeniyetməlik və ən uzağı erkən gənclik çağlarında aparılmalıdır. Əks təqdirdə gecdir.

Öz-özünü tərbiyələndirmə, yəni özünütərbiyə anlayışı xalqın şəxsiyyətin qarşısına qoyduğu ciddi tələblərdəndir. Onun bünövrəsi erkən yaşlardan qoyulur. Boya- başa çatma dövrü kimi səciyyəolənən yeniyetməlik dövründə böyüklər özünütərbiyə işinə xüsusi diqqət yetirirlər. Proses sonra da davam edir. Nümunə, öyüd - nəsihət, təkid, təəssüf, xəbərdarlıq, hədə - qorxu, cəza, danlaq, qınaq, tənə, qarğış və s. xalqın özünütərbiyəyə kömək məqsədilə işlətdiyi üsullardandır. Folklor nümunələrindən nağıl və dastanlar ən yaxşı özünütərbiyə vasitələridir.

Öyrətmək və öyrənmək xalq pedaqoqikasında ən çox işlənən qoşa anlayışlardır. Xalqın öyrədənə də, öyrənənə də rəğbəti böyükdür. O, öyrədəni ustad, aqıl, kamil insan olaraq dəyərləndirir. Öyrənənə isə tövsiyə edir: «Bilməmək eyib deyil, bilməyib öyrənməmək eyibdir». Xalqın təbirində öyrənmək kamilliyə gedən yoldur. Öyrətmək yaşında olan hər kəs öyrənmək yaşında olanı bu yola istiqamətləndirməlidir. Öyrənmək məfhumu özündə üç şaxəni birləşdirir: 1) Elm öyrənmək; 2) Sənət öyrənmək; 3) Həyatı, məişəti, dünyəvi gedişatı öyrənmək. Öyrətmək və öyrənmənin mənbələrinə gəldikdə isə bütün folklor nümunələri və adət- ənənələr öyrətməyə, öyrədilənləri yaşatmağa xidmət edir. Süjetli folklor nümunələrində (nağıl və dastanlarda) elm, sənət öyrənmək üçün qəhrəmanlar çətinliklərdən keçir, bəzən uzun məsafələr qət edirlər. Nəticədə arzularına çatıb xoşbəxt olurlar.

Vərdis etmək və vərdis etdirmək anlayışlarının kökü xalq adət- ənənələrində yaşayır. Xalq lap kiçik yaşlarından uşaqları mədəniyyət və davranış etiketlərinə, gündəlik həyatda vacib olan işləri görməyə, aydın, məntiqli danışmağa, danışan zaman sözlərdən düzgün istifadə etməyə, təmizkar olmağa və s. digər keyfiyyətlərə vərdis etdirməyi vacib sayır. Xalqın pedaqoji baxışlarında bütün yaxşı vərdislər mükəmməl tərbiyənin rəhnidir.

Oxumaq - təhsil, təlim almaq xalq pedaqogikasında ən önəmli anlayışdır. Xalq oxumuş, təhsil görmüş, təlim keçmiş insanları yüksək dəyərləndirir. Ən qədim söz xəzinələrindən olan oğuznamələrdə bu barədə deyilir:

**Ox atmaq, yazı yazmaq, suda üzmək
Gərəkdir bu üçü hər kəsə düzmək.**

Demək, xalq bu qənaətdədir ki, düşməndən, təbii fəlakətdən qorunmaq və öz həyatını normal idarə edə bilmək üçün hər kəs minimum təlim və təhsil almalıdır.

• **Xalq pedaqogikası anlayışlarının elmi pedaqogika anlayışları ilə vəhdəti.**

Diqqət yetirsək, görürük ki, xalq pedaqogikası anlayışları ilə elmi pedaqogikanın anlayışları arasında sıx vəhdət var. Onlar bir-birini inkar etmir, hətta eyniyyət təşkil edirlər. Məsələn, elmi pedaqogika da, xalq pedaqogikası da, **tərbiyə** anlayışı ilə səciyyələnir. **Yenidəntərbiyə** və **özünütərbiyə** xalq pedaqogikasının da, elmi pedaqogikanın da tələbidir. Elmi pedaqogika üçün **təlim** və **təhsil** səciyyəvidir. Xalq eynilə bu ifadələri işlətməsə də, **öyrətmək** və **öyrənmək** həmin mənədadır. Elmi pedaqogikada olduğu kimi, xalq pedaqogikasında da, nəticə **inkişaf**la müəyyənləşir. Xalq pedaqogikasında bütün folklor nümunələri tərbiyə vasitəsidir və qənaətlər heyrətamiz şəkildə elmi pedaqogika ilə uyğun gəlir.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, «Maarif». 1970.
- Ə.Həşimov. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə. Bakı, «Maarif». 1991.
- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, «Patronat», 1993.
- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası (dərslük). Bakı, «Ünsiyyət». 2000.

IV. Azərbaycan xalq pedaqogikasında tərbiyənin məqsədi, mahiyyəti və tərkib hissələri

Plan

- Xalq pedaqogikasında tərbiyənin məqsəd və mahiyyəti
- Xalq pedaqogikasında tərbiyənin tərkib hissələri

- **Xalq pedaqogikasında tərbiyənin məqsəd və mahiyyəti**

Azərbaycan xalq pedaqogikası materiallarının tədqiqi və təhlili göstərir ki, xalqımız hər zaman insan amilinə böyük qiymət vermişdir. İnsanı yer üzünün əsrəfi adlandırmış, onun kəsir cəhətlərini tənqid, müsbət cəhətlərini təqdir etmişdir. Yaşından, vəzifəsindən və ictimai mövqeyindən asılı olmayaraq hər bir insanın düz yolun yolçusu olmasını istəmişdir. Ən kiçik folklor nümunələrindən iri həcmli epik əsərlərdə bütüm şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyə amili diqqət mərkəzində dayanmışdır. İstər ailədə, istərsə də ictimai mühitdə insanlar arasında qarşılıqlı münasibətlərə haqq-ədalət mövqeyindən yanaşılmışdır. Hər şey haqqın qələbəsinə xidmət etmişdir. Haqq isə kamil insanların sayəsində qələbə çala bilir. Kamil insanların çox olduğu cəmiyyətdə sülh, əmin-amanlıq, ədalət, fırvanlıq hökm sürür. Nağıl və dastanların məzmunundan irəli gələn bu ideyadan aydın olur ki, xalq pedaqogikasında tərbiyənin **məqsədi** kamil insan yetişdirməkdir.

Dünyanın bütün xalqlarının folklorunda kamil insan anlamına önəm verilir. Lakin hər xalqın öz dünyabaxışı, milli xüsusiyyətləri var. Yəni hər xalq kamil insanı öz baxış bucağı ilə dəyərləndirir. Azərbaycan xalqı üçün kamil insan ağıllı, sağlam, əməksevər, mərifətli, ədəb – ərkanlı, dar günün dayağı ola bilən adamdır. Belə adamları xalqımız «kişi adam», «bütöv adam», «əsil insan» kimi dəyərləndirmişdir.

Kamil insan yetişdirmək üçün görülən iş isə tərbiyənin

mahiyyətini təşkil edir.

Xalq ədəbli, qanacaqlı, mərifətli adamları tərbiyəli adam kimi qəbul edir. Ona görə də xalq pedaqogikasında **ədəb, qanacaq, mərifət** sözləri **tərbiyə** sözünün sinonimidir. Ədəbli, qanacaqlı, mərifətli olmağın isə nişanələri var: dərrakəli, ədəb – ərkanlı, həyalı, ismətli, iffətli, təmkinli, ağıllı, üzüyola, həlim təbiətli, xeyirxah, çalışqan, iş bılən, sözündə möhkəm olan, gözütox, qoçaq, bilikli, səbirli adamlar həmin nişandadır, yəni tərbiyəlidir.

• **Xalq pedaqogikasında tərbiyənin tərkib hissələri**

Dünyaya gələn körpənin tərbiyə edilib böyüdülməsini xalq **boya-başa çatdırmaq** adlandırır. Bəs bu dövr ərzində xalq nə kimi tərbiyəvi işlər aparmağı məqsədmüvafiq sayır? Bu sualın cavabı kamil insana məxsus nişanələrin içərisindədir. Yəni əvvəldə saydığımız həmin nişanələr bir kompleks halında kimdə birləşirsə, o kamil adamdır. Demək, tərbiyə işinə də kompleks halda yanaşmaq lazımdır ki, insanda həmin keyfiyyətlər bir tam halında formalaşsın.

Bildiyimiz kimi, xalqın pedaqoji fikir və mülahizələri şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində və adət-ənənələrdə əks olunur. Şifahi ədəbiyyat-folklor isə ucu-bucağı görünməyən xəzinədir. Atalar sözləri, zərb məsəllər, əfsanələr, rəvayətlər, laylalar, bayatılar, oxşamalar, nazlamalar, sayaçı sözlər, holovarlar, çaşdırmalar, düzgülər, siçilləmələr, sanamalar, tapmacalar, yanılmaclar, nəğmələr, oyunlar, tamaşalar, nağıllar, dastanlar, aşıq şeri və s. eləcə də milli adət – ənənələr həmin xəzinənin mənbələridir. Kamil insanı yetişdirmək üçün öz fikir və qənaətlərini xalq bu mənbələrdə qəlibləmiş və min illərin uzaqlığından üzü bu yana ismarıç etmişdir.

Xalq böyüyən nəsli hər şeydən əvvəl sağlam görmək istəmişdir. Çağa vaxtından onun düzgün bəslənməsi, vaxtında yedizdirilməsi, məhz ana südü ilə bəslənməsi, normal şəraitdə yatızdırılması, tez-tez çimizdirilməsi, təmiz saxlanması qayğısına qalmışdır. Uşaq böyüdükcə onun **fiziki** sağlamlığına verilən tələblər də artmışdır. Kiçik idman hərəkətləri, oyunlar, qaçma,

tullanma, gəşt tutma və s. bir-birini əvəzləmişdir.

Tədriclə uşaqlar gücləri çatan **əməyə** sövq edilmişdir. Burada məqsəd yenə onların fiziki sağlamlığı və həmçinin əməyə, zəhmətə alişdırılması olmuşdur. Onlara buyuruq verərkən yeri gəldikcə məsəllər çəkmiş, atalar sözü söyləmiş, əhvalatlar danışmışlar. Beləliklə, həvəslərini daha da artırmışlar.

Uşağı tədriclə həyata qoşmaqla bərabər, onlara hər işi **ağılla** görməyi, işin çəmini tapmağı başa salmışlar. Onların aqlını və zehrini inkişaf etdirmək üçün tapmacalardan, çaşdırmalardan istifadə etmişlər. Yaşlarına uyğun oyunlar yaratmış və həmin oyunlar vasitəsilə həm onların fiziki sağlamlığını, sərvaxtlığını təmin etməyə, həm aqlını inkişaf etdirməyə, həm də əməyə məhəbbətlərini artırmağa çalışmışlar. «Haqqır - hüqqur», «Gizlənpaç», «Sürü-sürü», «Göydə nə var?», «Beş daş», «Çırtma - çırtma», «Qaçdı - tutdu», «Çiling ağac» və s. məhz belə oyunlardandır.

Azərbaycan xalqı üçün insani meyarlardan ən başlıcası **əxlaqi** keyfiyyətlərdir. Xalqımız mənəviyyata hər zaman önəm vermişdir. Uşaqların da lap kiçik yaşlardan mənəvi əsaslar üzərində pərvəriş tapmasına çalışmışdır. Bu bərdə bir atalar sözündə deyilir: «Alim olmaq asandır, insan olmaq çətin». Xalq məhz çətin yolu, insanlıq yolunu əsas götürərək uşaqları düzlüyə, doğruculuğa, dostluq və yoldaşlıqda sədaqətliliyə, halallığa, vətən sevgisinə, mərdliyə, xeyirxahlığa istiqamətləndirməyə çalışmış, namərdliyi, tənbelliyi, yalançılığı, xəyanəti və s. xoşagəlməz cəhətləri pisləmişdir.

«Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni», «Yatma tülkü kölgəsində qoy yesin aslan səni», «İgid odur atdan düşə atlana, igid odur hər zəhmətə qatlana», «Tənbəl deyər: ver yeyim, ört yatım; gözlə canım çıxmasın» və s. kimi atalar sözlərində, «Yalançının evi yandı, heç kim ona inanmadı», «Cücəni payızda sayarlar », «Altı daş, üstü aş» kimi məsəllərdə əxlaqi kamillik məsələsini diqqət mərkəzində saxlamışlar. Elm, sənət öyrənməyin insan üçün həyati əhəmiyyət daşdığını, bütün var-dövlətdən üstün olduğunu nağıl və dastanlarda dönə-dönə vurğulamışlar.

Əlbəttə, bu keyfiyyətlərin hər kəsdə olması insani gözəllikdir. Lakin hər bir insan özü də bir fərd olaraq **gözəlliyi** duymalı, yaşatmalı və ondan zövq almağı bacarmalıdır. Xalqa görə, gözəlliklər iki cürdür: İlahi Qüvvənin yaratdığı gözəlliklər; insan əli ilə yaranmış gözəlliklər. İnsan özü də daxil olmaqla təbiətdə nə varsa ilahi gözəlliklə bağlıdır və xalqın məntiqinə görə insan bu gözəlliyi görəndə Yaradana şükr etməli və bu gözəlliyin insan üçün olduğunu başa düşməli, onu qorumaqdadır.

Xalqın öz əli ilə yaratdığı gözəlliklər onun zövqünün əlaməti, gözəllik duyğularının təzahürüdür. Dünyada məşhur sənət əsərləri, Şirvan, Təbriz, Qarabağ xalçaları, zərgərlik nümunələri, mis əşyalar, qədim tikililər, o cümlədən qalalar, toxuculuq nümunələri - kəlağayılar, darayı yaylıqlar, «Talaman», «Qanovuz», «Zərxara», «Küçə mənə dar gəlir», «Gecə - gündüz», «Hacı, mənə bax» «Alışdım – yandım», «Hacı, bəri bax» və s. adlı parçalar, tirmə şallar, libaslar, xanımyana, ağayana geyimlər, kosmetik vasitələrdən yerli-yerində istifadə xalqın gözəllik duyumundan xəbər verir. Xalq bu duyumu, bu sənəti nəsilədən – nəsilə ötürərək **estetik tərbiyə** işinə rəvac vermişdir. Lakin onun təbirində gözəllik anlayışının konkret tərfi yoxdur. Ruhu oxşayan nə varsa, xalq onu **göyçək, qəşəng, yaxşı, əntiqə, gözəgəlimli, zərif, yapışıqlı, yaraşıqlı, nəfis, gözəşirin** və s. sözlərlə səciyyələndirmişdir.

Xalq gözəl olan nə varsa, onu nağil və dastanlarda genbol tərif etməklə yanaşı, bu mövzuda kiçik həcmli folklor nümunələri də yaratmışdır. Məsələn, «Gözələ baxmaq savabdır», «Gözəl görmək savabdır», «Gözəl kamallı gərək», «Gözəl sevməyə tövbə olmaz», «Dizini yerə basıb outrursa, qadın gözəldir», «Ağ südunu doyunca əmizdirirsə, ana gözəldir», «Uca ev yanında qurulsay, gəlin çadırı gözəldir», «Gözəl yüzlü gərək, yüzsüz gərəkmez» və s.

Xalq böyüməkdə olan nəsilə gözəlliyə sevgi duyğuları aşılamaqla bərabər, onları qorumağı da öyrətmək qayğısına qalmışdır. Bu isə **ekoloji** tərbiyədir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən aydın olur ki, xalq **maddi dolanışq** və insanların cəmiyyət qarşı-

sında **hüquq** və **vəzifələri** barədə də fikirlər söyləmişdir. Beləliklə, tərbiyənin bütün tərkib hissələrini diqqət mərkəzində saxlamışdır. Onlar aşağıdakılardır:

- Fiziki tərbiyə (yetişən nəslə sağlam, cəld, çevik böyütmək).
- Ağıl və əqli tərbiyə (hər bir işə ağıllı yanaşmaq, fərasətli, dərəkəli olmaq).
- Əxlaq tərbiyəsi (əxlaqın müsbət təzahürlərinə yiyələnmək).
- Əmək tərbiyəsi (əməksevər, işgüzar olmaq; məhsuldar işləmək).
- Estetik tərbiyə (təbiət, cəmiyyət və incəsənətin gözəlliklərini dərk etmək).
- Ekoloji tərbiyə (ətraf mühiti sevmək və qorumaq).
- İqtisadi tərbiyə (qənaətcil olmaq, israfçılığa yol verməmək)
- Hüquq tərbiyəsi (ailə və ictimai mühitin qayda-qanunlarına əməl etmək və onları qorumaq).

Göründüyü kimi, xalq, böyüməkdə olan nəslin hərtərəfli inkişafı qayğısına qalmış, öz cəmiyyətinin vətəndaşını sağlam, ağıllı, əxlaqlı, əməksevər, gözəlliyi dəyərləndirməyi və yaşadığı mühiti qorumağı bacaran, hüquq və vəzifələrini bilən və ona əməl edən bir insan olaraq yetişdirməyə çalışmışdır. Yaratdığı bütün tərbiyə vasitələrində məqsəd bu amala önəm vermək olmuşdur.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, «Maarif». 1970.
- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, «Patronat».1993.
- Oğuznamə. Bakı, «Azərnəşr», 1989.
- Müxtəsər rusca–azərbaycanca və azərbaycanca- rusca atalar sözləri lüğəti. Bakı, 1983.
- Atalar sözü və məsəllər. Bakı, «Altun kitab». 2007.

V. Azərbaycan xalq pedaqogikasının tədqiqi tarixindən

Plan

- Azərbaycan xalq pedaqogikasının tədqiqinə başlanılması
- Azərbaycan xalq pedaqogikasının fundamental tədqiqi

- Azərbaycan xalq pedaqogikasının tədqiqinə başlanılması

Hər bir xalqın etik, estetik baxışları həm də onun pedaqogikasıdır. Elmi pedaqogikanın yaranması xalq pedaqogikasını meydana bir qədər uzaqlaşdırmış, o, cəmiyyət daxilində yaşasa da, məktəbə, rəsmi təlim-tərbiyə prosesinə daxil olmamışdır. Beləliklə də, çox zəngin bir xəzinə zamanın hüdudsuz genişliyində özbaşına buraxılmışdır. Bu, təkcə Azərbaycana deyil, elmi pedaqogika ilə işləyən bütün xalqların taleyinə aiddir. Sanki intibah, oyanma və dirçəliş dalğaları xalq pedaqogikasını cəmiyyət adlı dəryanın dibinə endirmiş və susdurmuşdu. XX əsrin II yarısında xalq pedaqogikası tədqiqat obyektini kimi aktuallaşdı. Azərbaycanda gənc tədqiqatçı Əliheydər Həşimov bu işin bünövrəsini qoydu. Həmin dövr keçmiş Sovetlər Birliyində xalq pedaqogikasının tədqiqinə başlanması dövrü idi. 50-ci illərin əvvəllərindən etibarən respublikanın mətbuat orqanlarında xalq pedaqogikası ilə bağlı məqalələr çap olunmağa başladı. Bu məqalələr gənc nəsli xalq ədəbiyyatını öyrənməyə, təlim-tərbiyə işi ilə məşğul olan hər kəsi problemlə bağlı maariflənməyə çağırırdı. Gənc tədqiqatçı Ə.Həşimovun «Xalq ədəbiyyatını öyrənin» («Azərbaycan gəncləri» qəzeti, 1956, 28 sentyabr), «Azərbaycan xalq nağıllarının və atalar sözlərinin təlim-tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında» («Azərbaycan məktəbi» jurnalı, 1956, № 10), «Azərbaycan xalq nağılları və atalar sözlərinin tədrisində şagirdlərin əqli tərbiyəsi məsələləri haqqında» («Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı, 1957, № 1), «Kitabxana işçisi şifahi xalq

ədəbiyyatını oxucular arasında geniş surətdə təbliğ etməlidir» («Kitabxana işçisinə kömək», 1957) və s. məqalələri o dövrdə xalq pedaqogikasının təlim – tərbiyə işində mühüm əhəmiyyətini üzə çıxardı. Ə.Həşimov tədqiqatlarının nəticələrini qələmə alarkən yaşından və məşğuliyyətindən asılı olmayaraq çox geniş auditoriyanı-bütün xalqı nəzərdə tuturdu. O, eyni vaxtda bir neçə istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir:

a) xalqın pedaqoji fikir və mülahizələrini, təlim və tərbiyə konsepsiyasını tədqiq edib üzə çıxarmaq;

b) müasirlərini xalqın pedaqoji fikir dünyası ilə tanış etmək;

c) xalqın pedaqoji fikir və mülahizələrini şüurlarda yerləşdirmək;

d) böyüməkdə olan nəsli xalqın ən mütərəqqi ənənələri əsasında tərbiyə etmək üçün müəllimlərə kömək göstərmək;

Az vaxtdan sonra o, problemlə bağlı ilk kitabını («Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında tərbiyəvi fikirlər», Uşaqgəncnəşr, 1958) nəşr etdirdi. Tədqiqat genişləndikcə monoqrafiya, kitab və kitabçalar ərsəyə gəldi. Onların hər biri pedaqoji işlə məşğul olan şəxslər üçün gərəkli istinad mənbəyinə çevrildi.

Araşdırmalar göstərir ki, mərhum professor tədqiqatlarına zərgər dəqiqliyi ilə yanaşmış, əsərini ünvanladığı auditoriyanın ehtiyaclarını nəzərə almışdır. Məsələn, «Azərbaycan xalq pedaqogikasıdan mühazirələr» (Kirovabad, 1967) əsəri tələbələr üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nəzərə alsaq ki, əsərin nəşr olunduğu vaxt ali məktəblərimizdə milli pedaqoji fikir axırncı yerlərdə dayanırdı, onda müəllifin mövqeyini aydın dərk edirik. Əsərin giriş hissəsində oxuyuruq: «Kitabçanın həcmi imkan vermədiyinə görə, biz Azərbaycan xalq pedaqogikasında təlim-tərbiyənin bütün məsələləri üzrə irəli sürülmüş fikirlərin deyil, yalnız əxlaqi tərbiyəyə aid olan fikir və ideyalar üzərində dayanmaqla kifayətlənir və ümüd edirik ki, əsərdəki məlumat pedaqogika kursunun bəzi məsələlərini yaxşı başa düşməkdə tələbələrimizə xeyli kömək göstərəcəkdir».

Əsərdə əxlaqın kökləri, yaranma prosesi qısa və aydın şəkildə səciyyələndirilərək onun ibtidai icma quruluşundan, yön götürdüyü və həmin quruluş şəraitində adamların ailəyə, öz-

özlərinə, başqalarına olan münasibətlərindən, onların məişətindən, çətinliklərə qarşı birgə mübarizəsindən yaranan bir sıra rəftar qaydaları və adət-ənənələrin tədricən möhkəmlənib əxlaq normaları şəklini alması əsaslandırılır.

Məlumdur ki, əxlaq yaranıb formalaşdığı dövrdən sinfi səciyyə daşımış, cəmiyyətdə hər təbəqənin öz əxlaqı olmuşdur. Bu səbəbdən də ziddiyyətlər, mənafə toqquşmaları həmişə baş vermişdir. Təbii ki, xalq böyüməkdə olan nəslə görk olsun deyə bütün bunları öz təfəkkür süzgəcindən keçirərək bədii söz vasitəsilə münasibət bildirmişdir. Onun yaratdığı müxtəlif janrlı bədii nümunələrdə, bir qayda olaraq, böyük çətinliklərdən sonra haqq nahaqqı üstələnmiş, xeyir şər üzərində qələbə çalmışdır. Bu çox mütərəqqi ideya insani məziyyətlərə, yüksək əxlaqa aparan işıqlı yol və pedaqoji işdir.

Təsadüfi deyildir ki, xalq yaradıcılığını pedaqoji yöndən araşdıran tədqiqatçılar öncə «Xalq pedaqogikası nəyə deyilir, onun mövzusu nədir?» sualına cavab verməyə çalışmışlar. Bütün cavablarda obyekt vahid olsa da, fikirlər fərqlidir. K.Y.Namitkova görə, xalq pedaqogikası gənc nəslin tərbiyəsi haqqında zəhmətkeşlərin atalar sözü və məsələrdə ifadə etdiyi fikirdir. M.S.Şirbayerə görə, həm folklorda, həm də xalqın ənənələrində əks olunmuş tərbiyəvi fikirlərin məcmusudur. V.F.Afanasyevə görə, qəhrəmanlıq eposunda irəli sürülmüş pedaqoji ideyaların cəmidir. Q.N.Volkova görə, kütlələrin tərbiyə məsələləri üzrə istifadə etdiyi empirik biliklərin məcmusudur və s.

Bu və digər tədqiqatları diqqətlə öyrənib təhlil edən Ə.Həşimovun fikri daha orijinal və ağılabatandır: **«Xalq pedaqogikası sözün geniş mənasında tərbiyə məsələləri üzrə zəhmətkeş kütlələrin baxış, fikir, ideya, əməli təcrübə, qayd-qanun, adət və ənənələrinin məcmusudur. Onun mövzusu tərbiyədir. Tərbiyənin obyektini isə yaşından və cinsindən asılı olmayaraq şəxsiyyətdir, insandır.»** (Bax. «Azəri xalq pedaqogikasının ümumi əsasları və xüsusiyyətləri haqqında», Kirovabad, 1968, səh.12)

Verdiyi tərifə uyğun olaraq xalq pedaqogikasını elmi

pedaqogikanın mənbələrindən biri kimi səciyyələndirən Ə.Həşimov adı çəkilən əsərində dostluq və qardaşlıq, vətənpərvərlik, mərdlik, əməksevərlik, düzlük, doğruluq, təvazökarlıq və s. bu kimi əxlaqi keyfiyyətlərə xalqın münasibətini araşdıraraq elmi pedaqogikanın tələblərinə uyğun ümumiləşdirmələr aparmışdır. Yeri gəldikcə şifahi ədəbiyyatdakı yüksək əxlaqi ideyaların bədii ədəbiyyata təsirini də diqqət mərkəzində saxlamış, görkəmli şair, yazıçı və dramaturqlarımızın xalqın söz qaynaqlarından bəhrələndiyini qeyd etmişdir.

Dastan və nağıllardakı atalar sözlərini, məsəlləri, konkret ünvanlı aşıq şerindəki fikirləri araşdırıb əxlaq tərbiyəsinin ayrı-ayrı komponentləri ilə əriş-argac əlaqələndirən alim belə bir nəticə hasil edir ki, xalqa görə:

- nəci b əxlaqi sifətlərin tərbiyəsi işində ustadın, tərbiyəçinin rolu böyükdür;

- tərbiyəçi və ya ustad öz təhsili, bacarığı və insanlığı etibarilə tərbiyə edilənlərə nümunə olmalıdır;

- yaşlılarla yanaşı, təcrübəli və təhsilli cavanlar da tərbiyəçi ola bilərlər;

- tərbiyə olunan tərbiyə verənə hörmət etməli, onu dinləməli və əxz etdiyi fikirlərə müstəqil, fəal və şüurlu münasibət bəsləməyi bacarmalıdır;

- tərbiyə işində nümunədən, nəsihət və göstərişlərdən, əmək prosesindən, yoxlama və imtahanlardan istifadə edilməlidir;

- müsbət əxlaqi sifətlərin aşılınması üçün yeri gələndə qorxu və cəza da tətbiq edilə bilər;

- tərbiyədə həyati tələbatın və əməli fəaliyyətin də rolu böyükdür; insan öz üzərində müstəqil çalışmaq yolu ilə həqiqi həyat yoluna düşə bilər» və s.

• Azərbaycan xalq pedaqogikasının fundamental tədqiqi

Ə.Həşimovun sonrakı tədqiqatları artıq fundamental səciyyə daşıyır. O, xalq pedaqogikasının elmi pedaqogikadan fərqlini müəyyənləşdirir. Belə qənaətə gəlir ki, xalq pedaqogikasında elmi peda-

qoqikadakı sistem yoxdur; o heç bir pedaqoji istilahdan, termindən istifadə etmir, yalnız xalqın tərbiyə sahəsindəki təcrübəsinə əsaslanır. Tarixi qədimdir. Tərbiyəvi ideyaların konkret müəllifi və yarandığı vaxt məlum deyil. O, elmi pedaqogika kimi sinfi səciyyə daşıyır, amma xidmət baxımından əhatə dairəsi daha genişdir.

Xalq pedaqogikası elmi pedaqogikanın mənbələrindən biridir. Lakin onun özünün də mənbəyi var. Tərbiyə sahəsində toplanmış təcrübə həmin mənbədir. Eləcə də «folkloru xalq pedaqogikasının qiymətli yadigarı və milyonların tərbiyə məktəbi kimi» qəbul edərək həm üfqi, həm də şaquli istiqamətlərdə araşdırmalar aparır. Belə ki, həm ümumpedaqoji problemlər, həm də tərbiyənin ayrı-ayrı komponentləri diqqət mərkəzində dayanır. «Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri» (Bakı, Maarif, 1970), «Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətlərindən istifadə» (Bakı, Maarif, 1991), «Azərbaycan xalq pedaqogikası» (Prof.F.Sadiqovla birlikdə. Bakı, Patronat, 1993) monoqrafiyaları deyilənlərə sübutdur.

Ə.Həşimov elmi sistemi olmayan atalar sözü, məsəllər, bayatı, oxşama, layla, lətifə, nağıl, dastan, aşıq şeri kimi rəngarəng janrlar içərisində səpələnmiş tərviyəvi ideyaları seçib cəmləyərək elmi pedaqogikanın qəliblərinə uyğun qruplaşdırmış, həmçinin, şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillərlə və böyüməkdə olan nəslin yaş dövrlərilə bağlı xalqın fikir və müddəalarını üzə çıxarmışdır. Beləliklə, əgər onun tədqiqatlarının istiqamətini cızsaq aşığıdakı təsvir alınar.

- şifahi söz xəzinəsinin araşdırılması;
- tədqiqatçıların folklorla və xalq pedaqogikasına dair fikirlərinin öyrənilməsi;
- Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının folklorla əlaqəsi və ondan bəhrələnmə faktının üzə çıxarılması;
- xalqın pedaqoji ideyalarının elmi pedaqogika yönümündən sistemə salınaraq müvafiq bölmələrə ayrılması.

Ə.Həşimov sübut edir ki, xalqın insan şəxsiyyətinin təşəkkülünə təsir göstərən əsas amillərlə bağlı əksər fikirləri elmin müasir nəticələri ilə təsbit olunur.

Alimin tədqiqatları sübut edir ki, xalq şəxsiyyətinin inkişafında irsiyyətlə bərabər, mühit və tərbiyəni də istisna etməmişdir. Lakin

irsiyyətə daha çox önəm vermişdir.

Xalqın irsiyyətə üstünlük verməsinin səbəblərini izah edərkən Ə.Həşimov maraqlı bir müqayisə aparır. O, irsi təzahürləri saatın saniyəölçən əqrəbinin, mühit və tərbiyənin təsiri nəticəsində yaranan təzahürləri isə dəqiqə, yaxud saati göstərən əqrəbin hərəkəti ilə müqayisə edir. Göstərir ki, irsiyyətdən gələn xüsusiyyətlər saniyəölçənin hərəkəti kimi tez nəzərə çarpır. Mühit və tərbiyədən qazanılanlar isə saati göstərən əqrəb timsalındadır; burada da hərəkət var, amma çətin və gec görünür.

Ə.Həşimovun tədqiqatlarında xalqın yaş dövrləri ilə bağlı fikirləri də təhlil olunur. O, sübut edir ki, ekoloji, iqtisadi, hüquq tərbiyəsi istilahları elmi pedaqogikaya son onilliklərdə gəlib çıxmışsa, xalq pedaqogikasında onun tarixi çox qədimdir.

Ə.Həşimov xalqın şifahi söz xəzinəsini elmi pedaqogikanın meyarları ilə tədqiq etmişdir. Nəticə olaraq deyə bilərik ki, o, elmi pedaqogikanın inkişafında xalq pedaqogikasının müstəsna rolunu üzə çıxarmışdır.

Əliheydər müəllim həm də davamçılarını yetişdirmişdir. Onların sırasında tanınmış elmlər doktoru, professorlar Fərahim Sadiqov, İsmayıl Əliyev, pedaqoji elmlər namizədi, dosentlər İncilab Xəlilov, Ayaz Kazımov, Xumarə Səlimxanova, Zakir Rəsulov, Nübubət Babayeva və başqalarının adlarını çəkmək olar. İndi Əliheydər müəllimin yetirmələrinin də yetirmələri var. Onlarla tədqiqatçı xalqın pedaqoji fikirlərini ən müxtəlif istiqamətlərdə araşdırıb üzə çıxarmaqda və təcrübəyə tətbiq etməkdədir. Demək, Azərbaycan xalq pedaqogikasının tədqiqi məktəbi yaranmışdır; onun banisi mərhum professor Əliheydər Şirin oğlu Həşimovdur.

Əlavə olaraq deməliyə ki, Əliheydər müəllim elmi pedaqogika sahəsində də mütəxəssislər – elmlər doktoru və elmlər namizədləri yetişdirmişdir. Keçmiş SSRİ-nin müxtəlif regionlarında aparılan bir sıra tədqiqatlara elmi rəhbərlik etmiş, yaxud rəsmi opponent olmuşdur.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, «Maarif», 1970.
- F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikasının atası Əliheydər Həşimov. Bakı, 1994.
- Ə.Bədəlova. Azərbaycan xalq pedaqogikasının görkəmli tədqiqatçısı. Bakı, «Müəllim», 2003.
- Ə.Bədəlova. Ömür dedikləri bir karvan yolu. «Azərbaycan müəllimi» qəzeti, 26 mart 2004.

VI. Şəxsiyyətin formalaşmasına dair xalq fikirləri

Plan

- **Xalq pedaqogikasında qismətin insan həyatına təsirlə bağlı fikirlər və irsiyyət amili**
- **Şəxsiyyətin formalaşmasında xalqın mühit amilini nəzərə alması**
- **Xalq pedaqogikasında tərbiyə amili**

• **Xalq pedaqogikasında qismətin insan həyatına təsirlə bağlı fikirlər və irsiyyət amili**

Xalqın fikir dünyasında mərkəzi fiqur insandır. Bütün folklor nümunələrində istər birbaşa, istərsə də alleqorik yolla deyilmiş sözlər şəxsiyyətin inkişafı naminədir. Uşağın böyüyüb boya-başa çatması prosesini və ondan sonrakı dövrü əsrlər boyu izləyərək xalq bu prosesin qanunauyğunluqları ilə bağlı qəti qənaətə gəlmişdir; yəni şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amilləri müəyyənləşdirmiş və bu barədə öz hökmünü vermişdir. Qeyd edək ki, xalqın şəxsiyyətin formalaşması ilə bağlı fikirləri əsasən elmi pedaqogikanın müddəaları ilə üst-üstə düşür. Lakin bəzi fərqlər də vardır.

Şəxsiyyətin formalaşmasında xalq **irsiyyət, mühit və tərbiyə** amilinin həlledici rol oynaması qənaətindədir. Bu gün intəhasız araşdırmalardan sonra elmi pedaqogika da irsiyyət, mühit və tərbiyə amilinin üzərində dayanır. Onlardan hər birinin şəxsiyyətin formalaşmasında təsirli olduğunu sübut edir. Lakin xalq elmi pedaqogikadan fərqli olaraq həm də bu fikirdədir ki, insanın həyatında qismət və alın yazısı da rol oynayır.

Xalqın qismətlə bağlı fikirlərinə görə, insan dünyaya öz alın yazısı ilə gəlir. Onun taleyi, həyatda görəcəkləri Yaradan tərəfindən müəyyənləşdirilir. Xalq «qismət nəzəriyyəsi» ifadəsini işlətməsə də uzun illərin təcübəsi və müşahidələr nəticəsində bu qənaətə gəlmişdir ki, həyatdakı, bir sıra olaylar insanın özündən asılı deyil. Qarın, yağışın qarşısını almaq qeyri-mümkün olduğu kimi, «Olacağa da çarə yoxdur». İnsan ona verilən taleyi yaşamalıdır. Bu,

qismətdir. Xalqın qismətlə bağlı fikirləri bir sıra atalar sözlərində qəlibləşmişdir: «Sən saydığını say, gör fələk nə sayır», «Yazıya pozu yoxdur, təqdirə tədbir», «Qismət İlahi», «Əzəldən yazılmasa, qul başına qəza gəlməz», «Qismətdən artıq yemək olmaz», «Qismətdən qaçmaq olmaz», «Ruzi verən Allahdır», «Allah! Allah! Deməyincə işlər düzəlməz», «Bir igidin Qara dağ yumrusunca malı olsa, yığar, toplayar, qismətindən artıq yeyə bilməz» və s.

Aşıq yaradıcılığında da qismətə inam güclüdür. Qəzavü-qədərin labüdlüyü, qaçılmazlığı təkrar-təkrar qeyd edilir. Məsələn, ustad Aşıq Ələsgər deyir:

**Qəza tutdu, qədar məni budadı,
Ağlatdı dostları, güldürdü yadı.
Zəhirmara döndü ağzımın dadı,
Əlimdə şərbətim ağı kəsildi.**

Bu beytdə isə aşıq irsiyyət, məsələsinə də toxunmuşdur:

**Müxənnətlər vədə verdi, gəlmədi
Qəza qəhr eylədi, iş düzəlmədi**

Xalq mahnısında («Girdim yarın bağçasına») qismətlə bağlı deyilir:

**Gəl, gəl, gəl, gözəlim, gəl,
Sevirəm səni.
Əgər qismətim olarsa,
Alaram səni.**

Qismətlə bağlı fikirlər məişətdən və folklardan adlayaraq yazılı ədəbiyyata da sirayət etmişdir. Məsələn, Ş.İ.Xətəinin şerlərindən birində oxuyuruq:

**Qəzadan bir sapand daşı
Bir altun kasəni qırsa,
Nə artırar daşın qədrin,
Nə düşər kasə qiymətdən.**

Xalqın qismətlə bağlı fikirləri həm qismət nəzəriyyəsini təsdiqləyir, həm də irsiyyət nəzəriyyəsinin içindən keçərək onları birləşdirir. Xalq irsiyyətə inanır, irsən gələn xüsusiyyətləri qəbul edir: Diqqət yetirək: «Südlə gələn sümüklə çıxar», «Ot kökü üstə bitər», «Əsil itməz», «Qurdun balası qurd olar», «İlanın ağına da lənət qarasına da», «Quyuya su tökməklə, quyu sulu olmaz» və s.

Bildiyimiz kimi, pedaqoji fikir tarixində müəyyən məqamlarda irsiyyət nəzəriyyəsi hakim sinfin mənafeyinə xidmət etmişdir; yəni hökmdarın övladı hökmdar olar, nökrin balası nökr. Heç şübhəsiz, sinfi mənafe naminə irəli sürülən bu fikir yanlışdır. O uşağın böyüdüüyü mühit və ailə tərbiyəsi amilinin üstündən adlayaraq irsiyyəti əsassız şəkildə qabardır. Xalqın pedaqoji baxışlarında bu elementlər yox deyil. Lakin küll halında ümummillə mənafeyə xidmət etdiyi üçün onun müddəaları sinfililikdən azaddır. Xalq irsiyyətə real təcrübədən yanaşır. Təcrübə isə göstərir ki, istər fiziki, istərsə də mənəvi keyfiyyətlər (vəzifə yox, keyfiyyət) genetik olaraq nəsildən-nəsilə keçir. Yəni valideyinlərin zahiri əlamətləri, məsələn, saçın rəngi, boy-buxun, danışq təzi, səs, yeriş övlada keçdiyi kimi, mənəvi əlamətlər, məsələn, xeyirxahlıq, comərdlik, səxavət, paxıllıq, bədxahlıq, xəsislik, xainlik və s. də keçə bilər və keçir. Odur ki, yeni qurulan hər bir ailənin xoşbəxt gələcəyi üçün irsiyyəti nəzərə almağı tövsiyə edir. Bu barədə «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanında oxuyuruq:

«Ozan deyir: «Arvadlar dörd cürdür: birisi soy soldurandır; birisi toy doldurandır; birisi evin dayağıdır; birisi necə desən bayağıdır».

Ozan, evin dayağı odur ki, çöldən-bayırdan evə bir qonaq gəlsə, əri evdə olmasa, o, gələn adamı yedirir-içirir, əzizləyib-oxşayır, yola salır. O cür arvad Ayışə, Fatimə cinsidir, xanım. Onun uşaqları sağ olsun. Ocağına bu cür arvad gəlsin...

Gəldin, o ki, soy soldurandır, oğrunca yerindən qalxar, əl-üzünü yumadan doqquz bozlamaqla bir bardaq qatığı gəvələyər, tıxıb-basıb doyunca yeyər, əlini böyrünə vurur, deyər: «Bu evi görüm xaraba qalsın! Ərə gedəndən bəri qarnım da doymadı, üzüm də gülmədi. Ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görmədi». Deyər: «Ah,

nə olaydı, birinə də gedəydim. Umduğumdan da yaxşı-uyğun olaydı». Onun kimisinin, xanım, uşaqları böyüməsin! Ocağına bu cür arvad gəlməsin.

Gəldin, o ki, toy doldurandır, tərpinincə yerindən qalxdı, əl-üzünü yumadan obanın o ucunu bu ucuna çarpışdırdı. Söz-şayiə yaydı, qapılara qulaq qoydu. Öynəyədək gəzdi. Öynədən sonra evinə gəldi. Gördü ki, oğru köpəklə yekə dana evini qatıb qarışdırmışdır; evi toyuq komasına, inək damına dönmüşdür. Qonşularını çağırır ki: «Yetər! Zəlihə! Zibeydə! Ürüdə can, qızcan! Paşa! Ayna Mələk! Qutlu Mələk! Ölməyə-itməyə getməmişdim. Yatası yerim yenə bu xaraba olasıydı. Nə olardı, mənim evimə azacıq baxaydınız? «Qonşu haqqı – Tanrı haqqıdır» - deyib söylər. Bunun kiminin, xanım, uşaqları böyüməsin! Ocağına bunun kimi arvad gəlməsin.

Gəldin, o ki necə desən bayağıdır. Əri evdə olanda çöldən-bayırdan evinə bir abırlı qonaq gəlsə, əri desə ki, dur çörək gətir, yeyək; qonaq da yesin. Desə, bişmiş çörək daimi deyil, yemək lazımdır. Arvad deyir: «Neyləyim, bu yıxılacaq evdə un yox, ələk yox. Dəvə də dəyirmandan gəlmədi... Nə gəlirsə, mənim sağrıma gəlsin», - deyər əlini yanına vurur, üzünü o tərəfə, sağrısını ərinə döndərər. Min söylərsən, birisini eşitməz, ərin sözünü qulağına almaz. O, Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslindəndir. Xanım, ondan da sizi Allah saxlasın! Ocağınıza belə arvad gəlməsin!»

Dastanın müqəddiməsindən nümunə gətirdiyimiz bu parçada xalq cəmiyyəti qadının tənzimləməsini-uşağı dünyaya gətirib tərbiyə etməsini, həyata qoşmasını nəzərə almaqla irsiyyətə önəm vermişdir. Həmçinin dastandakı şəxsiyyətlərdən görürük ki, xalqımızın kökündə evin dayağı olan xanımların südü və əməyi dayanmışdır. Və dədəmiz Qorqud Oğuz igidlərini həyatın incəliklərindən hali edərək ailə qurarkən ehtiyatlı olmağa, elin pak və təmiz qanını başqa qanlara qatmamağa səsləmişdir.

Bu baxımdan, xalqın təcrübələrdən keçmiş belə bir qənaət-tövsiyəsi də ibrətamizdir: «Əsilzadəni almaq çətin olur, saxlamaq asan; bədəsili almaq asan olur, saxlamaq çətin».

Dünyagörmüş qocalarımız da söylədikləri bayatılarda, aşıqlar yaradıcılıqlarında irsiyyəti xüsusi vurğulamışlar:

**Sular gələr, göl olar,
Şaxta vurur, gül solar.
Mərd igidin balası
Özü kimi mərd olar.**

**Ağ alma, qızıl alma,
Nimçəyə düzül, alma.
Çirkin al, əsil olsun,
Bədəsil gözəl alma.**

Yaxud, Aşiq Ələsgər deyir:

**Bədəsildən hərgiz olmaz heç əsil,
Lənət sənə gəlsin pis soy, pis nəsil!
Firib, fəsad ondan qalxar müttəsil
Öluncə tərgitməz öz əməlini.**

İctimai mövqə qazanmağa gəldikdə isə xalq bəyin balasının hökmən bəy olacağını israr etmir. Buna bir sülalə işi, imkanlı təbəqənin özü üçün qəbul etdiyi ənənə kimi baxır. Xalqın bədi təfəkkürünün məhsulu olan nağıl və dastanlarda da fikir, irsiyyət yönünüdən reallıq üzərində diyanır. Yəni əkinçi oğlunu da özü ilə bərabər əkin əkməyə aparır, dəmirçi dəmirçiliyi, toxucu toxuculuğu öyrədir; ya da yaxşı usta yanında müvafiq bir sənəti öyrənməsinə çalışır. Övlad böyüyüb yaşa dolduqca ata-anasının mənəvi xüsusiyyətlərini əxz edir. Onlardan gördüyünü götürür. Əgər belə olmasaydı nağıl və dastanlar inandırıcı təsir bağışlamazdı.

Öz qüvvəsi hüdudlarından kənara çıxan, nəticə verməyən hərəkətləri xalq məqbul saymamış, «Boyuna bax, daşın böyüyündən yapışmağına bax» demişdir. Həmçinin əslini-kökünü müsbət mənada doğrultmayana tənə etmişdir: «Oddan kül törər». İfrata varanlara dodaq büzüb atmaca atmışdır: «Atan soğan, anan sarmısaq; özün hardan oldun gülməşəkər?»

Bu sözlərlə xalq irsiyyəti ictimai mövqə kimi yox, fiziki və mənəvi əlamətlərin təzahürü kimi səciyyələndirmişdir. Həm də bu

qənaətdə olmuşdur ki, irsiyyət özünü doğrultmaya bilər: «Beş barmağın beşi də bir deyil».

• Şəxsiyyətin formalaşmasında xalqın mühit amilini nəzərə alması

Şəxsiyyətin formalaşmasında, irsiyyət amilinə belə dəqiqliklə yanaşan xalq digər amilləri, o cümlədən mühit və tərbiyə amilini də diqqət mərkəzində saxlamışdır. Xalqın pedaqoji təfəkküründə ailə, dostluq, yoldaşlıq, məclis, oyun, əmək prosesi və s. şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən mühitlərdir; onlar həm də tərbiyəedici qüvvələrdir. Olduqca dəqiq və yerli-yerində olan bu qənaətin inkarı yoxdur. Olsa da xalq pedaqogikası belə yanlış müddəaların fəvqündə dayanır. Xalqın yaratdığı nağıl və dastanlarda bəzən qəhrəmanı mühit yetişdirir. Məsələn, «Padşahın oğlu» nağılında danışılır ki, hökmdarın balaca bir oğlu var imiş, bir qızı da dünyaya gəlir. Lakin qız hələ üç günlük ikən ailə onun insan simasında əjdaha olduğunu başa düşür. Hökmdar qızın fəlakətlər törədəcəyindən qorxaraq car çəkdirib gecə ilə şəhəri boşaldır; ailəsini də götürüb başqa bir yerə qaçır və orada məskunlaşır.

Onun oğlu vətəndən kənar yad insanlar arasında böyüyür. Bir gün küçədə dostları ilə «Aşiq-aşiq» oynayarkən yoldaşları ilə mübahisəsi düşür və onlar oğlanın başına sərki vururlar. «Belə fərasətli idin, vətəninə niyə qaçdın?». Düşdüyi mühitin tənəsi oğlanı ayıldır və o, qorxaq atasından fərqli olaraq doğma şəhərini xilas edir. Əhalini vətənə qaytarır.

Nağılda xalqın irsiyyətə baxışları da maraqlıdır. Mənbələrdə tez-tez qeyd edilən «Atı at yanına bağlarsan, həm rəng olmasa da, həm xasiyyət olar», «Dostunu mənə göstər, sən kim olduğunu deyim», « Qardaşın kimdir?- Hələ yoldaş olmamışam», «Əsl dost dar gündə tanınar», «Ayda-ildə bir namaz, onu da Şeytan qoymaz», «Hər zamanın bir hökmü var», «Ayağı yorğana görə uzadarlar», «Dünya gör-götür dünyasıdır», «Göz gördüyünü götürər», «Aşiq gördüyünü çağırar», «Palaza bürün, elnən sürün», «Çörəyi ver çörəkçiyə, birini də üstəlik», «Zər

qədrini zərgər bilər», «Utanmasan oynamağa nə var?» və s. atalar sözlərində də mühit amilinə işarə var.

• **Xalq pedaqogikasında tərbiyə amili**

«Taxtanı rəndə hamarlar, bəndəni bəndə» - bu, xalqın tərbiyə haqqında qəti hökmüdür. Xalq öz həyat təcrübəsi əsasında şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən tərbiyə istiqamətlərini müəyyənləşdirmişdir. Hər yaşın anlaq səviyyəsi və qavrama xüsusiyyətləri olduğunu da ölçüb- biçərək ona müvafiq tərbiyə vasitələri yaratmışdır. Elmi pedaqogika buna tərbiyədə yaşauyğunluq prinsipi deyir. Yəni xalq uşaqların fiziki, əqli, zehni, mənəvi, estetik... tərbiyəsi qayğısına qalaraq hər yaşa uyğun mükəmməl tərbiyə işi qura bilmişdir. Onların nitqini inkişaf etdirmək üçün sicilləmə və düzgünlər, sözləri düzgün tələffüz edə bilmələri üçün yanılmaclar, zehinlərinin inkişafı üçün tapmaca və çaşdırmalar, fiziki inkişafı üçün oyunlar yaratmışdır.

Xalqın istifadə etdiyi tərbiyə üsulları içərisində ən böyük yeri öyüd-nəsihətlər tutur ki, bunlar da atalar sözlərində ehtiva olunmuşdur. Atalar sözləri bütövlükdə tərbiyə məktəbidir. Tərbiyənin hər hansı istiqamətinə dair yüzlərlə atalar sözü misal gətirmək olar. Məsələn: «El gücü, sel gücü», «Tək əldən səs çıxmaz», «Güc birlikdədir» (həmrəylik tərbiyəsi), «Mənim üçün işlə, özün üçün öyrən», «İstəyirsən bol çörək, al əlinə bel, kürək» (əmək tərbiyəsi) və s. Lakin elə atalar sözləri də var ki, onların məzmununda həm irsiyyət, həm mühit, həm də tərbiyə amili əks olunur. Məsələn, «Anasına bax, qızını al, qırağına bax, bezini al», «Qız anadan görməyincə, öyüd almaz, oğul atadan görməyincə süfrə açmaz», «Varlığın malı, kasıbın övladı» və s.

Nağıl və dastanlarda da eyni vaxtda tərbiyənin bir neçə istiqaməti diqqət mərkəzində dayanır.

Xalq tərbiyə etməyin və tərbiyə almağın həyati zərurət olduğunu birmənalı şəkildə israr edir və səhlənkar, yarıtmaz, tənbel, ümumən, qüsurlu hərəkətlərə yol verən adamlar üçün deyir: «Ona dəhrə-balta dəyməyib», «O, usta(d) şilləsi yeməyib». Yeri gəldikcə

xalq belə adamlara ibrət dərsi verir ki, düzəlsin.

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amilləri ayrı-ayrılıqda səciyyələndirməklə yanaşı, deməliyə ki, elmi pedaqogikanın iddia etdiyi qoşa amil nəzəriyyəsi xalq pedaqogikasında hər zaman mövcud olmuşdur. Xalq, şəxsiyyətin formalaşmasına bir deyil, bir neçə amilin eyni vaxtda təsir etməsi qənaətindədir. Məsələn, «Anasına bax, qızını al», «Oğul atadan görməyincə süfrə açmaz» deyimlərində irsiyyət, mühit və tərbiyə, «Uşaq sudur, hansı qaba töksən, o şəkli alar» deyimində mühit və tərbiyə amilinə işarə var.

Bütün bu deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, elmi pedaqogikada olduğu kimi, xalq pedaqogikasında da şəxsiyyətin formalaşması probleminə diqqətlə yanaşılır. Xalq şəxsiyyətin formalaşmasına təsir eldən amilləri düzgün müəyyənləşdirir, onların heç birini inkar etmir.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətindən istifadə. Bakı, «Maarif». 1991.
- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, «Patronat». 1993.
- N.Kazımov, Ə.Həşimov. Pedaqogika. Bakı, «Maarif». 1996.
- Ə.Ağayev. Azərbaycan ictimai-pedaqoji fikrində şəxsiyyətin formalaşması problemi. Bakı, «Avropa». 2005.
- İ.Əliyev. Təlim-tərbiyə prosesində etnopedaqoji materiallardan istifadə. Bakı, «Nurlan », 2005

- Aşıq Ələsgər (II kitab). Bakı, «Elm». 1973.
- Atalar sözü, aqlın gözü. Bakı, «Elm». 1976.
- Tarixi rəvayətlər. Bakı, «Altun kitab». 2007.

VII. Xalq tərbiyəsinin üsul və vasitələri

Plan

- Xalq tərbiyəsinin üsul və vasitələri barədə ümumi anlayış

- Xalq tərbiyəsində üsul və vasitələrin vəhdəti, qarşılıqlı yerdəyişməsi

- Dini dəyərlərlə vəhdətdə olmaqla milli adət – ənənələr xalq tərbiyəsinin vasitələrindən biri kimi

- Xalq tərbiyəsinin üsul və vasitələri barədə ümumi anlayış

Xalqın əsrlər boyu yaranıb formalaşmış təcrübəsində tərbiyənin olduqca müxtəlif üsul və vasitələri var. Elmi pedaqogikanın **rəğbətləndirmə, cəzalandırma, alıxdırma, nümunə** deyə adlandırdığı üsulların xalq pedaqogikasında adı çoxdur və sayı-hesabı bilinməyən şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə səpələnmişdir. Eyni zamanda xalqın adət-ənənələrində yaşamaqdadır.

Professor Əliheydər Həşimovun tədqiqatları örnək olmaqla mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, xalqın pedaqoji təcrübəsində aşağıdakı tərbiyə üsulları var: **söhbət, öyüd – nəsihət, tələb, göstəriş, nümunə, inandırma, tövsiyə, vəsiyyə, təqdiretmə, məsləhət, əyani göstərmə, izah etmə, alıxdırma, məşq, təlqin, yamsılama, xahiş, dülətutma, tərifləmə, alqış, təkid, məcburetmə, and, xəbərdarlıq, hədə-qorxu, cəza, danlaq, məzəmmət, irad, tənə və s.**

Göründüyü kimi, üsullar ölçüsü bilinməyən hüdudsuz bir meydandır və bu meydanda tərbiyə obyektinin yaş problemi həlledici deyil. Yəni bu üsulların hər biri ilə balaca uşağa da, yeniyetməyə də, gəncə də, hətta yaşa dolmuş insana da təsir etmək mümkündür.

Xalq tərbiyəsinin vasitələri də üsulları kimi çeşidlidir: **atalar sözü, məsəl, nağıl, lətifə, nəsihət, yanılmac, dastan, adət-ənənələr** və s. Yəni xalq bu qeyd edilənlərdən bir vasitə kimi istifadə edərək yüksək estetik dəyərlərə malik tərbiyə

prosesi yaratmışdır.

• **Xalq tərbiyəsində üsul və vasitələrin vəhdəti, qarşılıqlı yerdəyişməsi**

Xalqın böyük dühasından yaranaraq tarixin bütün dövrlərində özünü doğrultmuş bu üsul və vasitələrə bir ehkam kimi yanaşmaq düzgün olmaz. Çünki onlar çevik və yerinə, zamanına, mühitinə görə dəyişəndir. Bir məqamda üsul olan, başqa bir məqamda vasitəyə çevrilə bilər. Məsələn, izahetmə, göstəriş, məsləhət əslində tərbiyənin üsuludur, amma həm də vasitəsidir. Yəni tərbiyə olunana onlar vasitəsilə təsir etməyə cəhd göstərilir.

Xalq tərbiyəsinin üsul və vasitələrini elmi pedaqogikanın qəliblərinə uyğun şəkildə qruplaşdırmaq mümkündür. Məsələn, tərifi, xeyir-duanı, alqışı - **rəğbətləndirmə**, qarğıışı, cəzanı, tənəni, töhməti - **cəzalandırma**, işə cəlbətməni, oyunu-**alışdırma** qəliblərinə uyğun təsnif etmək olar. Lakin bunlar o qədər çox və hüduzsuzdur ki, saymaqla qurtarmır. Təkcə həm üsul, həm də vasitə adlandırma biləcəyimiz oyunların çox sayda növləri var; əməyə həvəsləndirən, hərbə maraq yaradan, fiziki sağlamlığa təkan verən, nitqi inkişaf etdirən, yarış ruhu təlqin edən... oyunlar, həmçinin bütün bu deyilənləri özündə birləşdirən mürəkkəb oyunlar.

Xalqın söz sərvəti sırasında istisnasız olaraq bütün atalar sözləri və məsəllər tərbiyə vasitəsidir. Tərbiyənin elmi pedaqogikadan tanıdığımız bütün tərkib hissələrini (əxlaq, fiziki, əqli, mənəvi, estetik, ekoloji, iqtisadi, hüquq) formalaşdırmaq üçün üsul və vasitələr mövcuddur. Məsələn, dastanların əvvəlində bir qayda olaraq söylənen ustadnamələr mənəvi tərbiyəyə xidmət edir.

**Varlıynan dost olub, yoxsula gülmə,
Çox da havalanıb coşma dünyada.
El sənə inanıb qabağa çəksə,
Ağır ol, alçağa düşmə dünyada.**

**Dərdini bölüşdür qədir bilənnən,
Vəfalı dost olmaz üzə gülənnən.
Bir adam ki, «sən öl» desə, yalannan,
Onun körpüsündən keçmə dünyada.**

Araşdırmalar göstərir ki, xalq, tərbiyənin çox çətin, lakin icrası mümkün proses olduğunu hər zaman diqqət mərkəzində saxlamışdır. Məsələn, uşaqların əməksevər böyüməsi üçün nağıllar, düzgülər qoşan, oyunlar quran xalq həm də demişdir: «Uşağı buyur, ardınca yüyür». Demək, uşaq əməyə alışana qədər, ona verilən biliklər bacarığa, bacarıq isə vərdişə çevrilənə qədər hər dəfə, hər buyuruqla bağlı ona nəzarət olunmalıdır. Bu, heç bir analoqu olmayan dahiyənə qənaətdir ki, əsrlərin təcrübəsindən yaranmışdır.

Ümumiyyətlə, xalqın tərbiyə məqsədi ilə yaratdığı üsul və vasitələrin hər biri zaman və həyatın sınaqlarından keçərək, özünü doğrultmuş və şifahi söz saxlanclarında əbədiləşmişdir.

Məsləhət: «Az olsun, yaxşı olsun», «Aza qane olmayan, çoxdan da olar», «Dost dostu tən gərək, tən olmasa gen gərək».

Göstəriş: «Dostunu mənə göstər, sən kim olduğunu deyim», «Adın nədir? – Rəşid – Birin de, birin eşit», «Sözünü ağzından bişir çıxar».

Eyham, eşitdirmə: «Aç qulağım, dinc qulağım», «Azacıq aşım, ağrımaz başım», «Həqiqət incələr, üzülməz».

Qeyd edək ki, xalq pedaqogikasından nümunə götürə biləcəyimiz tərbiyə vahidlərinin hər biri məntiqinin gücünə görə bir yox, bir neçə istiqamətdən yozula bilər.

• Dini dəyərlərlə vəhdətdə olmaqla milli adət – ənənələr xalq tərbiyəsinin vasitələrindən biri kimi

Adət-ənənəyə gəlincə, deməliyik ki, hər bir xalqın milli özünəməxsusluğuna onun dini baxışlarının müstəsna təsiri var. Bizim dinimiz İslam dinidir. İslamın tarixi eramızın VII əsrindən başlanır. Amma Azərbaycan xalqının tarixi İslamdan çox-çox qədimdir. Demək, adət ənənələrimizin də tarixi çox əvvəllərə gedib

çıxır. Lakin ona İslamın təsiri inkar olunmazdır.

İslam düzlüyə, doğruluğa, haqqa, ədalətə, mənəviyyata çağıran dindir; Azərbaycan xalqının da insanlardan umduğu elə budur. İslam dünyanın ən mütərəqqi dinidir; Azərbaycan xalqının da dünyabaxışı eynən bu cürdür. İslam qəlbigenişliyə önəm verir, tərbiyə etmək naminə günahkarı bağışlayır; Azərbaycan xalqı da . İslam, əxlaqında naqislik olan qadın və kişilərə cəza tələb edir; Azərbaycan xalqı da yaranışdan şərəf və ləyaqəti uca tutmuş və qəbahətlərə qarşı amansız olmuşdur.

Arqumentlərin sayını istənilən qədər artırmaq olar. Lakin fikir yürütmək üçün bu qədər də bəsdir. Fikir isə belədir ki, Azərbaycan xalqının islamaqədərkə həyatı və tərbiyə konsepsiyaları İslam əxlaqı kimi parlaq olmuşdur. Ona görə də İslam dininin qəbulu xalqın adət-ənənələrini kənarlaşdırmamış, əksinə, onunla vəhdət tapmış, ona qüdrət və qüvvət vermişdir. Beləliklə də, xalqın adət-ənənələri ilə dini dəyərlərin birliyi yaranmışdır. Nümunələrə diqqət yetirək:

İslam Peyğəmbəri(S) buyurur: «Mömin sünbülə bənzər, bəzən başını əyər, bəzən qaldırar, düzələr».

Xalq deyir: «Ağac bar gətirəndə başını aşağı əyər».

Peyğəmbər: «Adam məsləhətləşsə, heç vaxt ziyan çəkməz».

Xalq: «Məsləhətli don gen olar».

Peyğəmbər: «Birisizizi bir yerə dəvət edirsə, onun dəvətini qəbul edin».

Xalq: «Çağrılan yerə ar eləmə, çağrılmayan yeri gedib dar eləmə».

Peyğəmbər: «Uşaq olmayan yerdə bərəkət yoxdur».

Xalq: «Uşaq ev bazara bənzər, uşaqsız ev məzara».

Peyğəmbər: «Ağzımızda bir ət parçası var, şirin olsa, şirin oluruq, acı olsa, acı».

Xalq: «Şirindil adam min evi yeyər, acıdil adam bir evi də yeyə bilməz».

Bundan əlavə, Peyğəmbər Əleyhissəlamın elə kəlamları var ki, xalqda onun müqabili söz yox, bütöv adət-ənənədir. Məsələn:

- Həqiqətən də insanların ən ləyaqətli, ən yetkini əxlaqı gözəl olanlar və ailə üzvlərinə qarşı böyük ehtiramla yanaşanlardır.

- Ulu Tanrının nəzərində qulların ən sevimlisi əhli-əyalı üçün

ən çox faydalı olandır.

- Atanın öz oğluna əvəzsiz olaraq verdiyi, bağışladığı şeylərin ən üstünü odur ki, onu yaxşı böyütsün, gözəl tərbiyə etsin.

- Bir xəstənin halını soruşmağa gedən, oradan qayıdanda Cənnət bağında gəzmiş hesab olunur.

Birinci kəlama müqabil olaraq deyə bilərik ki, Azərbaycanlı ailəsi dünya xalqları arasında qarşılıqlı hörmət və ehtirama əsaslanan ən kamil ailədir və ailə ənənələri bu gün də qorunur.

Həmçinin ailə başçısının ailənin daim qayğısına qalması ənənəsi də mövcuddur.

Azərbaycanlı ailəsində övlad nə yaşda olursa - olsun valideyn üçün uşaqdır. Övlad, bəzi ölkələrdə olduğu kimi, ailədən erkən ayrılmır, ona ciddi tərbiyə verilir. Bu bərdə xalq deyimi də var: «Əzizim əzizdir, tərbiyəsi ondan da əzizdir».

Xəstəni yoluxmaq, ondan hal-əhval tutmaq isə ən vacib adət-ənənələrdəndir.

Heç şübhəsiz, bu adət-ənənələrin içərisində böyüyən uşaq öz xalqına bağlı bir insan olaraq yetişir. Və bu proses qurtarmır, yaşın üzərinə yaş gəldikcə ona müvafiq şəkildə davam edir.

Xalq pedaqogikası, onun üsul və vasitələri ömrün bütün məqamlarında insanı müşayiət edir. Ona görə də deyə bilərik ki, xalq pedaqogikası fasiləsiz təlim və tərbiyə məktəbidir. Bundan əlavə, xalq pedaqogikası hər zaman müasirdir və həmişə yaşayır. Çünki elmi pedaqogika kimi siyasi quruluşla, ideologiya ilə bağlı deyil; quruluşun dəyişməsindən asılı olaraq onun müddəaları öz əhəmiyyətini itirmir.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov. Azərbaycan xalq pedaqogikasının bəzi məsələləri. Bakı, «Maarif». 1970.
- Ə.Həşimov. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətindən istifadə. Bakı, «Maarif». 1991.
- Ə.Həşimov, F.Sadıqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, «Ünsiyyət». 2000
- O.Qüdrətov, H.Qürbətov. Məhəmməd Peyğəmbər: həyatı və kəlamları. Bakı, 1990.
- Ə.Əhmədov. İslam əxlaqı. Bakı, 2006.
- Atalar sözü və məsəllər. Bakı, «Altun kitab». 2007.
- Bəhlul Danəndə lətifələri. Bakı, «Altun kitab». 2007.

VIII. Azərbaycan xalq pedaqogikası materiallarında yaş dövrləri

Plan

- Böyüməkdə olan nəslin yaş dövrlərini xalqın müvafiq mərhələlər üzrə qruplaşdırması
- Yaş mərhələləri ilə bağlı xalqın konkret rəqəmlər göstərməməsi

- Böyüməkdə olan nəslin yaş dövrlərini xalqın müvafiq mərhələlər üzrə qruplaşdırması

Məlumdur ki, anatomik-fizioloji, intellektual, mənəvi inkişaf nöqtəyi-nəzərindən hər yaşın özünəməxsus cəhətləri mövcuddur. Elmi pedaqogika böyüməkdə olan nəslin yaş dövrlərini müvafiq mərhələlər üzrə qruplaşdırır və hər dövrün tələbatına uyğun tərbiyə vasitələrini müəyyənləşdirir. Belə bir bölgü xalq pedaqogikasında da mövcuddur. Müdriklər öz müşahidələri əsasında uşağın yaşının üstünə yaş gəldikcə dəyişmə prosesini böyük məhəbbət və poetik dillə təsvir etmişdir:

**Bir yaşında çiçəyə bənzər idim,
Yaş yarımda dördayaqlı yeridim.
İki yaşda su istərəm, içərəm,
Bacı – qardaş bir – birindən seçərəm.
Üç yaşında döndüm açılmış gülə,
Açılmayan dilim döndü bülbülə.
Dörd yaşında ovsarımı çeynərəm
Bir saat da bir yerdə dincəlmərəm.
Beş yaşında coşub, daşıb qaynaram
Altı yaşda yaşdımla oynaram.**

Doğrudan da, bir yaşa qədər uşaqlar yalnız onlara məxsus ətirli çiçək kimi əldən-ələ, qucaqdan-qucağa gəzirlər. Yaş yarımında anatomik fizioloji inkişafın təzahürü olaraq iməkləyir, yığıla-dura yeriyirlər. Uşağın ətrafdakılardan ilkin tələbatı qidadır, iki yaşda o,

su, yaxud yemək istədiyini bildirə, ailə üzvlərini seçib ayıra bilir. Üç yaşında dil açmağa başlayır, dilinə yatan sözləri öyrənir, kiçik cümlələr qurur, bəzən özündən sözlər quraşdırır; bunlar hamısı psixoloji inkişafın təzahürləridir. Dörd yaşadək o, yeriməyi də, fikrini ifadə etməyi də öyrənir, hərəkətsiz dayanmır, inkişafı sürətlənir. Bu proses sonrakı illərdə də davam edir. Altı yaşda artıq evdən kənarında, məhəllədə, qonşuda yoldaşlar tapır.

Xalq bütün bu inkişaf prosesini yüksək pedaqoji dəqiqliklə nizamlanmış, söz sərvəti ilə – laylalar, oxşamalar, nazlamalar, düzgülər, yanılmaclar, tapmacalar və nağıllarla müşayiət etmişdir.

Prof. Ə.Həşimov folklor mənbələrini bir küll halında tədqiq edərək insanın dünyaya gəldiyi vaxtdan sona qədər keçdiyi ömür yolunun mərhələlərini xalqın hansı prizmadan gördüyünü dəqiqləşdirmişdir. Beləliklə, haqqında danışdığımız **yeddi yaşa** qədər olan dövrü **uşaqlıq dövrü** adlandırmışdır. Sonrakı dövrlərə gəlincə, onlarla bağlı bölgülər də maraqlıdır.

Yeddi yaşdan on dörd – on beş yaşadək uşaq təcridlə böyüyüb boya – başa yetir. Sevdə nədir, bilir, yuxusunda buta alır.

**On dördündə sevdə yenər başına,
On beşində yavan girər duşuna.
Çünki yetdin iyirmi dörd yaşına,
Boz- bulanıq axan selə bənzərsən.**

Nağıllarda qəhrəmanın bu yaşı haqqında deyilir:

«Aylar, illər ötdü o, böyüyüb həddi-buluğa yetişdi» Ə.Həşimov da həmin dövrü elə **həddi-buluq dövrü** adlandırır. Bu yaşdan on yeddi-on səkkiz yaşadək olan dövrü isə **gənclik dövrü**, nağıl və dastanların süjetində həmin yaşa müvafiq mərhələni də birinci hissə kimi dəyərləndirir. Qeyd edir ki, həmin dövr qəhrəmanın öyrənmə, böyük məşqlər üçün hazırlaşma (pəhləvanlıq, ov ovlamaq, igidlik göstərmək və s.) mərhələsidir. Bundan sonra qəhrəmanın mübarizəsi başlanır. O, məqsədinə çatmaq uğrunda çarpışır, igidliklər, dözümlər, mətanət göstərir. Həmin dövr otuz-qırx yaşadək davam edir.

**Otuzunda kəklik kimi səkərsən,
İgidlik eyləyib qanlar təkərsən.**

Ə.Həşimovun bölgüsünə görə, bu dövr dastanda (nağılda) ikinci hissə, qəhrəmanın yaşında **kamillik dövrüdür**. Nəhayət, qəhrəmanın yaşlı, sinli, ahıl, **qocalıq dövrü** gəlir. Bu yaşda o, təcrübə qazanmış, dünya görmüş, tədbirli, uzaqqörən insandır. Əvvəlki fiziki qüvvəni itirib, lakin ağılı və təcrübəsilə başqalarına düzgün yol göstərən, çətinliklərdən çıxış yolu tapan şəxsiyyətdir.

**Qırx yaşında əl haramdan çəkərsən,
Sonası ovlanmış gölə bənzərsən.
Əlli yaşda əlif qəddin əyilər,
Altmışında ön dişlərin tükülər,
Yetmişində qəddin, belin bükülər,
Karvanı kəsilmiş yola bənzərsən.
Səksəndə sinir yenər dizinə,
Doxsanında qubar qonar gözünə,
Koroğlu der: çünki yetdin yüzünə,
Uca dağ başında kola bənzərsən.**

• Yaş mərhələləri ilə bağlı xalqın konkret rəqəmlər göstərməməsi

Qeyd etdiyimiz bölgünü prof. Ə.Həşimov müxtəlif mənbələrdə söylənən dağınıq təsvirlər içindən cəmləyib ümumiləşdirmişdir. Onun bu barədə fikirlərinə istinad edərək deyə bilərik ki, ayrı-ayrı dövrlər üçün yaş həddi xalq pedaqogikası əsərlərində başqa-başqa şəkildə verilir. Məsələn, bir nağıla əsasən cavanlıq dövrünü 14 yaşdan başlanırsa, başqa bir nağıldan çıxan nəticəyə görə həmin dövr 16 yaşdan götürülür. Yaxud el ədəbiyyatı nümunələrinin birində oğlan və ya qız 15 yaşında ikən müstəqil yaşamağa başlayırsa, digərində həmin yaş müstəqil yaşamaq üçün azlıq edir; bunun üçün azı 17-18 yaş tələb olunur. Eyni sözləri xalq arasında işlədilən «çağa», «bəbə», «tifil», «südəmər», «körpə», «uşaq», «böyük qız», «balaca qız», «böyük oğlan», «balaca oğlan», «ərkən qız», «ye-

niyetmə», «cavan», «gənc», «ahıl», «yaşlı», «sinli», «qoca», «qocaman», «qarı» və s. istilahlardan əhatə etdiyi konkret illər haqqında da demək olar. Burada isə xalqa irad tutulması bir şey yoxdur. Çünki çağalığın, körpəliyin, cavanlığın, qocalığın məhz hansı ildə və ya gündə, hansı saatda və anda qurtardığını elm dəqiq müəyyənləşdirə bilməmişdir; fərdi səciyyə daşdığı üçün heç mümkün də deyil. Odur ki, xalq arasında həmin məsələyə aid dəqiqlik və konkretlik axtarmaq, əlbəttə, əbəsdir. Elmi pedaqogikaya nisbətən xalq pedaqogikasında yaş bölgüsü mərhələlərinin daha çox olması isə xalqın üstün cəhətidir.

«Qırında öyrənən gərunda çalar» atalar sözünü dəstək tutub deyə bilərik ki, xalq tərbiyə işinə hansı dövrdən başlamağın vacibliyini də təcrübədən keçirərək dəqiqləşdirmişdir. Lap ilk anlardan, yəni uşaq bələkdə olduğu vaxtdan tərbiyə işinə başlamağı, hər yaş dövrünün psixoloji xüsusiyyətini nəzərə alaraq pedaqoji yanaşma tərzini seçməyi tövsiyə etmişdir: «Uşaqla beş yaşa qədər şah kimi, beş yaşdan on beş yaşadək nökrə kimi, on beş yaşdan sonra dost kimi rəftar et».

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyatı

- Ə.Həşimov. Pedaqogika kursunun tədrisində xalq hikmətindən istifadə. Bakı, «Maarif». 1991.
- Ə.Həşimov, F.Sadıqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, «Ünsiyyət». 2000.
- M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, «Elm». 1972.
- Ə.Bədəlova. Azərbaycan xalq pedaqogikasının görkəmli tədqiqatçısı. Bakı, «Müəllim». 2003

IX. Xalqın pedaqoji fikirlərinin folklorda ifadəsi

Plan

- Folklor ümumxalq sərvətidir
- Bütün yaş dövrlərini və həyatın bütün məqamlarını əhatə edən dəyərli tərbiyə vasitəsi

- Folklor ümumxalq sərvətidir

Azərbaycan dilində el ədəbiyyatı, şifahi xalq ədəbiyyatı, şifahi ədəbiyyat, şifahi xalq yaradıcılığı kimi tanınan ədəbiyyata elmi terminologiyada **folklor** deyilir. Əslində ingiliscə olan bu sözün mənası «**xalq müdrikliyi**» deməkdir.

Tarixdə xalqlar bir sıra özünəməxsus əlamətlərə görə səciyyələnilir; irq, dil, hərbi, psixoloji və s. əlamətlərlə bərabər, xalq müdrikliyi də bu sıradadır. Xalq müdrikliyi sadəcə anlayış olmayıb tarixi inkişaf prosesinin nəticəsidir. Dahi şəxsiyyətlərin qeyd etdiyi kimi, insanı əmək yaratmışdır. Eləcə xalqın müdrikliyi də əmək prosesində yaranmışdır. Kollektiv iş görən ağır bir şeyi qaldıran, hansısa qüvvədən qorunan ibtidai insan, işini yüngülləşdirmək üçün mahnıya, rəqsə ehtiyac hiss etmişdir və bu yerdə ritmlə deyilən söz ona qüvvə vermiş, maneəni dəf etməsinə kömək olmuşdur. Həmin sözlər ağızdan-ağıza, nəsildən-nəslə keçdikcə cilalanmış, müdrik kəlamalara çevrilərək həm mənsub olduğu xalqın, həm də bütün bəşəriyyətin sərvətinə çevrilmişdir. İnsanların həyat təcrübəsi, şəxsiyyətin inkişaf prosesi ilə bağlı biliyi artdıqca folklorun da növləri artmışdır. İnsan dünyaya gətirdiyi övladların böyüyüb ərəsəyə çatmasında, əsl insan kimi yetişməsində folklorun faydasını görmüş və onu daha da inkişaf etdirmişdir. Beləliklə, xalqın pedaqoji fikir dünyası yaranmışdır.

Xalqımız qədim tarixə malik olduğu kimi, onun folkloru da qədimdir. Xalqın sevinci, kədəri, toyu, yası, əməyi, istirahəti, körpəsi, böyüyü folklorda əks olunmuşdur. Əvvəldə qeyd etdiyimiz kimi, atalar sözləri, laylalar, bayatılar, holovrlar, sayaçı sözləri, düzgünlər, sanamalar, oxşamalar, nazlamalar, lətifələr, yanılmaclar, əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, dastanlar və s. folklor nümunələridir və xalqın

tarixi təcrübəsi əsasında yaranmışdır. Onların hər birinin həyatda müstəsna əhəmiyyəti var.

Prof. Ə.Həşimov bu barədə yazır: «Xalq pedaqogikasının bizə çatan yadigarları, materialları müdriklik dəfınəsidir. Onlar yığcamlığı, sıqləti, obrazlılığı, dərin ictimai pedaqoji məzmunu, ədəbi-tarixi koloriti, əxlaqi-etik tövsiyəsi, nəsihətamiz ruhu ilə xalqın kamal dünyasıdır. Xalq pedaqogikası materiallarının hər birində həyatın, tərbiyənin bu və ya digər məsələsi üzrə, zəhmətkeş kütlələrin real qənaəti, inamı, etiqad və təsəvvürü əks olunmuşdur». Bu səbəbdən də biz folkloru ümümxalq sərvəti kimi dəyərləndiririk».

• Bütün yaş dövrlərini və həyatın bütün məqamlarını əhatə edən dəyərli tərbiyə vasitəsi

Xalqın yaratdığı bütün şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri insanın tərbiyəsinə, mənəvi kamillik yoluna istiqamətləndirilməsinə xidmət edir. Dünyaya gəldiyi gündən uşaq estetik, isti, məhrəm, işıqlı arzularla dolu sözlər dünyasına düşür; ona layla çalınır:

**Layla dedim yatasan,
Qızılıgölə batasan.
Qızılıgölün içində
Şirin yuxu tapasan.**

Laylalar insanın tərbiyəsinə istiqamətləndirilmiş ilk folklor nümunəsidir. Hələ yeriməyi, danışmağı bacarmayan, ətrafdakıları tanımayan uşağın ruhuna sığal çəkir; ağlayırsa sakitləşir, yuxu-suzdursa yatır. Anasının, nənəsinin səsinə, ünsiyyətini duyar. Əmin-amanlıq və gözəllik içində böyüyür.

Uşağın yuxudan oyanmasını ata-ana və evdəki digər böyükələr bir qədər də gözəl əhval-ruhiyyə ilə qarşılayırlar. Onu atıb-tutur, oynadır, əzizləyir, oxşayırlar. Bu əzizləmələr üçün xalqımız oxşama və nazlamalar qoşmuşdur. Məsələn, körpəni qucaqlarına alaraq, barmağın ucunda xəfifcə əvvəlcə bir yanığına, sonra o biri yanığına, axırda çənəsinə toxunaraq demişlər:

**Burda yağ var,
Burda bal var,
Gülən, gülən, gülən.**

Bu nəvaziş körpənin təbəssümünə səbəb olmuşdur. Bir neçə aydan sonra onu atıb-tutaraq əzizləmə söyləmişlər:

**Atın-tutun bu balamı,
Şəkərə qatın bu balamı.
Şəkərdən şirin olsa,
Güllərə qatın bu balamı.**

**Atın-tutun bu balanı,
Şəkərə qatın bu balanı.
Atası evə gələndə
Qabağa tutun bu balanı,
Qucuna atın bu balanı.**

Yaxud, aşağıdakı sözlərlə oxşamışlar:

**Dağda darılar,
Sünbülü sarılar,
Qoca qarılar
Bu balama qurban.**

Onu çimizdirib geyindirəndə oğlan uşaqları üçün oxumuşlar:

**Papağımı yan qoymuşam,
İçinə biyan qoymuşam,
Gəlib-gedən qızların
Ürəyinə qan qoymuşam.**

Qızlar üçün isə belə demişlər:

Qızım qızlar içində

**Gül sünbüllər içində
Qızıma elçi gələcək
On beş yaşın içində.**

Uşaq təcriclə böyüdükcə tərbiyə prosesinə xırda oyunlar əlavə olunur. Məsələn, onu qucaqda oturdub bir əlindən tutur, şəhadət barmaqla xəfifcə ovcunun içinə toxunur və deyirlər:

**Lüli-lüli hödə,
Aş bişdi bu öydə.**

Sonra çeçələ barmaqdan başlayaraq bir-bir qatlaya-qatlaya deyirlər:

**Bu yedi,
Bu içdi,
Bu yığışdırdı,
Buna qalmadı.
Bu da küsdü, uçdu,
Uçdu, uçdu, uçdu,
Gəlib qondu bura.**

Yavaşcadan uşağın burnunun ucuna təmas edirlər; uşaq da gülür.

Təcriclə yerimək və diş çıxarma başlanır. Təzəcə ayaq açmağı «Yer dəmirdəndir, göy dəmirdəndir» deyə qarşılayırlar və onun əllərindən tutub «dar-dar» deyə-deyə yerimək öyrədirlər.

Xalqın sınaqlı inancına görə, dişin çıxma prosesini qabıqlı baş soğan asanlaşdırır. Dişin çıxacağı ərafədə onun yeri gicişir, bu zaman baş soğanın üstündən boşalıb soyula bıləcək qabıqları götürərək bərk qabıqlı halda uşağın əlinə verirlər. Uşaq instinktiv olaraq onu ağzına aparır və dişləməyə çalışır. Yaranan sürtünmədən dişin üstü açılır və o görünür. Ailə bunu «düyülər göründü» deyə sevinclə qarşılayır, «diş hədiyyi» bişirilir. Hədik qohum-qonşuya paylanır. Uşaq isə belə oxşanıb əzizlənilir:

**İki dişi var qabaqda,
Çörək qoymaz tabaqda.**

Uşaq böyüdükcə ona danışmaq, saymaq, oyunlar öyrədilir.

Saylarda barmaqlardan istifadə edilir. Bəzən hər barmağa ad qoyularaq bu işi həm də oyuna çevirirlər. Məsələn, baş barmaqdan başlayaraq sıra ilə göstərib deyirlər:

**Baş barmaq,
Başala barmaq (şəhadət barmaq),
Uzun hacı (orta barmaq),
Gül papıcı (adsız barmaq),
Balaca bacı (çəçələ barmaq).**

Barmaqlarla bağlı daha bir oyun öyrədilir ki, burada uşaqlar lap balacalıqdan düzlüyə, halallığa istiqamətləndirilir. Yuxarıda qeyd edilən tərzdə uşağın barmaqları göstərilərək deyilir:

**Bu (çəçələ) deyir: gəlin gedək oğurluğa,
Bu (adsız) deyir: hanı nərdivan?
Bu (orta) deyir: məndən uzun nərdivan?
Bu (şəhadət) deyir: Allahdan qorxmursuz?
Bu (baş) deyir: Allah gəlsə qaçarıq.**

Sonra uşağa başa salınır: Bu dörd barmaq səhv etdi. Şəhadət barmaq düz deyir; oğurluq pis işdir, onu heç kəs görməsə də Yaradan görür. Ondan utanmaq və qorxmaq lazımdır.

Uşaq böyüdükcə oyunların da tərzı dəyişir və təcriclə mürəkkəbləşir. Nitqin və zehnin inkişafına xüsusi diqqət yetirilir. On dairəsində say yorğunluq hiss etdirmədən düzgü şəklində öyrədilir:

**Bir, iki-bizimki,
Üç, dörd-qapını ört.
Beş, altı-daş altı,
Yeddi, səkkiz-Firəngiz,**

Doqquz, on-qırmızı don.

Bu dövrdən etibarən uşaqların həyatını növbənöv düzgülər, sicilləmə, yanılmac, çaşdırma, tapmaca, nağıl və oyunlar bəzəyir. Onların hər birində yüksək pedaqoji tələblər qoyulur. Məsələn, «Əmim oğlu Soltan ağa» **oyun-müraciətdə** məsuliyyət hissi, elmə, təhsilə hörmət, ehtiram təlqin olunur:

Bir nəfər uşaq tək, qalanlar dəstə ilə üz-üzə dayanırlar. Dəstə deyir:

**Əmim oğlu Soltan ağa,
Gəlin gedək oynamağa,
Oynamağın vaxtıdır,
Qızıl gülün taxtıdır.**

«Soltan ağa» cavab verir:

**Oynamağın vaxtı deyil,
Qızılgülün taxtı deyil,
Dərsimi hazırlaram,
Sonra gedib oynaram.**

Yaxud uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün böyüklər onlara yanılmac söylədirlər. **Yanıltmaclar** uşaqları düzgün danışmaq və nitq vərdişlərinə yiyələndirir, söz ehtiyatlarını artırır. Yanılmaclarla bərabər, bir sıra **sicilləmə-düzgülər** də bu niyyətlə yaradılmışdır. Yanılmaclardan əsas məqsəd dildə olan çətin sözləri yaxşı tələffüz etməyi bacarmaq və yersiz fasilələrdən uzaq olaraq rəvan nitq vərdişlərinə yiyələnməkdən ibarətdir. Yanılmaclar həm nəsr, həm də şeir şəklində olur. Bir-birinə uyğunlaşmayan, çətin deyilən, dilə yatmayan sözləri el ustalıqla sıraya düzüb didaktik sənət nümunəsi yaratmışdır. Məsələn, bir neçə yanılmaca diqqət yetirək:

**Aş asmış aşpaz Abbas,
Az asmış aşpaz Abbas.**

Ay qılquyruq qırqovul,
Gəl bu kola gir, qılquyruq qırqovul.
Cüt dükcə, cüt-cüt dükcə, üç cüt dükcə.
Cöngə, göy cöngə, gömgöy cöngə, dümgöy cöngə və s.

Yanıltmac söyləməyin şərti var: sözlər aydın və düzgün tələffüz olunmaqla sürətlə deyilməlidir. Bu yöndən bəzən bir neçə uşaq arasında yarış da keçirilir. Yanılan, çəşən uduzmuş hesab edilir.

Düzgüldə də sürətli nitq tələb olunur, çəşmaq ehtimalı yanıltmaclardan azdır. Məsələn:

A teşti, teşti, teşti,
Vurdum, Gilanı keçdi.
İki xoruz savaşıdı,
Biri qana bulaşdı.
Qan elədim quşumçun,
Yetdi Kəmər başımçın.
Kəmər getdi oduna,
Qarğı batdı buduna,
Qarğı deyil, qamışdır,
Beş barmağım gümüşdür,
Gümüşü verdim tata,
Tat mənə darı verdi.
Darını səpdim quşa,
Quş mənə qanad verdi.
Qanadlandım uçmağa,
Haqq qapısın açmağa.
Qapıcı qapı toxur,
İçində bülbül oxur.
Məndən kiçik qardaşım
Allah kəlamın oxur:

Nitq inkişafı dövründə xalq həm də təfəkkürün, ağıl və zehnin inkişafı qayğısına qalmış, **tapmacalar** söyləmiş, onlara cavab istəmişdir. Tapmacalar bu və ya digər əşya, hadisə, məfhum

haqqında olur. Həmin əşya və hadisənin bir əlaməti, bir keyfiyyəti dolayı yolla söylənilir, başqa cəhətləri isə gizli saxlanılır. Məsələn:

**Hacılar haca gedər,
Əhd edər, gecə gedər.
Bir yumurta içində
Yüz əlli cücə gedər. (Nar)**

**Uzun-uzun dərvişlər
Bizə qonaq gəlmişlər.
O qədər oynamışlar,
Torpağa qarışmışlar (Yağış)**

**Sandığım var mərəndi,
Nə qıfılı var, nə bəndi,
Elə açılır, elə yumulur,
Heç kəs bilməz o fəndi. (Kələm)**

Balaca uşağa çətinlik üz verəndə də xalq onu əzizləmə tərzində, sevərək aradan qaldırmağa çalışmışdır. Məsələn, uşaq yxılında ağlayır. Böyüklər onu sakitləşdirmək üçün soruşurlar: «Duzu dağıtdın?» Uşaq əsası olmayan bu sualdan təcüblənir;ətrafına baxır və ağlamaq yadından çıxır.

Artıq yeniyetməlik yaşında olanlara isə yixildiqləri təqdirdə belə sual vermirlər. Onların pərtliyini aradan qaldırmaq üçün ərklə deyirlər: «O boyda yeri sənə verərlər?»

Uşaq xəstələnəndə isə qayğı ilə soruşurlar: «Nə olub, sərçələr təpik atıb?» Bu sual yeniyetməliyə qədər olan dövrə aiddir və kiçikic varlığa qayğının, onu himayənin təzahürüdür.

Yıxılıb azacıq əziləndə isə uşaq ağlayırsa, onu sakitləşdirmək üçün deyirlər: «Gətir öpüm, sağalsın»

Uşaq böyüdükcə folklor nümunələrinin çeşidi və istifadə imkanları artır. Eyni vaxtda nağıllar, əfsanələr, lətifələr, atalar sözləri, nəğmələr onların həyatına daxil olur və milli ruhda böyümələrini, sağlam ruhda tərbiyə almalarını şərtləndirir.

Elə buradaca qeyd etmək lazımdır ki, folklor insanla bərabər

yol gedir, insan yaşa dolduqca onun da məzmunu və məntiqi dərinləşir, mövzusu uşaq aləmindən ayrılıb gənclik və müdriklik məqamlarına daxil olur, son nəfəsə-ölümədək gedib çatır. Sonda **ağılar** deyilir.

**Əzizinəm səsə mən,
Enib gəldim səsə mən.
Nə ana var, nə bacı,
Səsim qatım səsə mən.**

**Gəldi gülüm, ağlaram,
Oldu zülüm ağlaram.
Bir vəfasız yel əsdi,
Tökdü gülüm, ağlaram.**

İnsan cürbəcür **oyunlar** oynayır.«Gizlənpaç»dan, «Beş-
daş»dan,«Qaçdı-tutdu»dan başlayıb cıdır, «Çovğan»a, gəşt
tutmağa qədər yüksəlir, igid olur, cəngavər kimi, pəhləvan kimi ad
çıxarır.

Maldarlıqla, heyvandarlıqla məşğul olur, holovarlar, sayacı
sözlər oxuyur: təsərrüfatından şövqə gəlir, işinin avand olmasına
can atır.

**Qara kəlim, gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən.
Sən yat qaya dibində
Qoy qaralım gündə mən.
Xırda-xırda çəpişlər
Otların başın dişlər.
Gedər yaylağı gəzər,
Gələr aranda qışlar.**

**Nənəm qoynun qarası,
Qırxlığı polad parası,
Yaz günü dələməsi,
Qış günü qovurması.**

İnsan sağın sağıb, əkin əkib, ova çıxıb, ipək yetişdirib, xana toxuyub, balıq ovlayıb, iş görə-görə nəğmələr oxuyub; axşamlar evində ailəsini-uşağını başına yığıb, nağıl, dastan danışıb, lətifə, zərb-məsəl, atalar sözü söyləyib.

Həyatın elə bir məqamı, elə bir incəliyi yoxdur ki, xalq bu barədə qəti hökmünü verməsin. Həmin hökmlər atalar sözləridir. **Atalar sözü** və məsəllər xalqın həyatı, məişəti, əmək fəaliyyəti ilə bağlı olan formaca kiçik, mənaca geniş janrlardandır. Hər atalar sözünün məzmununda bir kitab qədər məna dayanır. Ona görə də xəzinə timsalındadırlar. Nümunə üçün oğuznamələrdən bir neçə sözə diqqət yetirək: «Çubuq ikən əydinsə, əyibsən; pərdilik olandan sonar əyə bilməzsən». «Kim qazarsa, dərin quyu, özü düşər üzüquyulu».

Birinci söz tərbiyə prosesi ilə bağlıdır; təbiətlə müqayisəli tərzdə söylənmişdir. Yəni ağacın çubuq hissəsini asanlıqla əymək mümkün olduğu halda, böyüyüb tikinti materialı əndazəsinə çatmış budağı əymək olmur. İnsan da belədir. Onu körpəlikdən düzgün tərbiyə etmək lazımdır ki, sonra fəsadlar yaranmasın. Digər sözün olduqca sadə məntiqinin içərisində böyük məna var. Yəni kim nə əməlin sahibidirsə, etdiyinin xeyri də özünə gəlir, zərəri də. Paraleli belədir: «Nə tökərsən aşına, o çıxar qaşığına». Qısa şəkildə izahını verdığımız bu sözlərin hər birində mənəvi tərbiyə ilə bağlı saatlarla görülən işin cövhəri qəliblənib və inkaredilməzdir.

Atalar sözləri və **məsəllər** arasında incə fərq var. Məsəllər sözgəlişi, bəzən də naməlum kimi görünən hadisəyə izahat vermək üçün işlənir və işlənməzdən əvvəl belə deyilir: «Məsəl var deyərlər...» sonra həmin məsəl çəkilir. Məsələn: «Göyçə muncuq handadır, mənim canım ondadır», «Filin biri də gəldi» və s.

Hər məsəlin arxasında kiçik bir hekayət dayanır və yeri gələndə atalar sözü məsələ, məsəl atalar sözünə çevrilir.

Elə bir azərbaycanlı tapılmaz ki, o gün ərzində atalar sözündən istifadə etməsin. Uşaq vaxtlarında tapmacalar, düzgülər söyləməsin, nağıllar öyrənməsin, onların təsiri ilə qəlbində estetik duyğular, xeyrə məhəbbət, şərə nifrət yaranmasın. Azərbaycan xalqının hər bir övladı dünyaya gələndə folklorla-laylalarla qarşılanır, gedəndə də folklorla-bayatı və ağıllarla yola salınır. Gəlimgə gedim arasındakı

ömür payını isə yenə lə folklorla qovuşquda yaşayır. Bütün həyatını folklorun müşayiəti ilə keçirən hər bir şəxs xalqının övladı olmaqla, xalqın özünəməxsus keyfiyyət və tələbləri ruhunda böyüyüb formalaşır. Çünki folklor xalqın tərbiyə məktəbidir.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, «Patronat». 1993.
- A.Nəbiyev. Nəğmələr, insanlar, alqışlar. Bakı, «Yazıçı». 1986.
- P.Əfəndiyev. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı, «Maarif». 1992.
- Azərbaycan folkloru antologiyası. I (1994), II (1999), III (2000), IV (2000), V (2001), VI (2002), VII (2002), VIII (2003), IX (2004), X (2005) cildlər.

X. Aşıq ədəbiyyatında xalq hikmətləri

Plan

- Aşıq və aşıq sənəti
- Aşıq şeirində tərbiyə məsələləri

- **Aşıq və aşıq sənəti**

Aşıq yaradıcılığı sinkretikdir; yəni özündə bir neçə sənət sahəsini birləşdirir. Aşıq bəstəkardır, şairdir, instrumental və vokal ifaçıdır, natiqdir, aktyordur. Bütün bu keyfiyyətlərlə aşıq el adamıdır; məclislər böyüyüdür, sözü keçən ustadır. Azərbaycan xalqının həyatı baxışları hər adama, hər aşığa «ustad» deməyə icazə vermir. Müdrik, tərbiyə etməyi, təlim verməyi bacaran şəxs bu məqama yüksəlir. Sazın qopuz, aşığın ozan adlandırıldığı erkən dövrlərdən üzü bu yana ustad aşıqlarımız çox olmuşdur. Onların yaratdığı bədii irs böyüməkdə olan nəslin tərbiyəsində xüsusi rol oynamışdır; bu gün də oynamaqdadır.

Folklorşünaslar (Ə.Axundov, M.H.Təhmasib, M.Həkimov, S.Paşayev, P.Əfəndiyev və b.) aşıq yaradıcılığını şifahi xalq ədəbiyyatının bir qolu hesab edirlər. Bu, səbəbsiz deyil. Azərbaycan musiqi sənəti tarixən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir: 1) muğam; 2) aşıq sənəti.

Muğam qəzəl üstündə oxunduğu üçün yazılı ədəbiyyatla vəhdətdədir; yazılı ədəbiyyat isə qədim dövrlərdə inkişafın mərkəzi olan şəhərlərdə yaranırdı. Aşıq musiqisi elat həyatının bəzlərindən biri olmaqla sinədən deyilən, yazıya alınmamış, bədahətən qoşulmuş sözlə vəhdətdəydi.

Mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, aşıq sənəti müxtəlif mərhələli uzun inkişaf yolu keçmişdir. Fənnin tələbinə müvafiq olaraq həmin tarixi dövrləri təhlil etmədən XVI əsrdən XX əsrin əvvəllərinədək olan müddətdə yaşayıb yaratmış ustad aşıqlardan Qurbani, Abbas Tufarqanlı, Sarı Aşıq, Xəstə Qasım, Aşıq Alı, Molla Cümə, Aşıq Mirzə Bilal, Aşıq Ələsgər və başqalarının adını

çəkə bilərik. Onların qoşma, təcnis, gəraylı və s. şəklində qoşduqları şeirlər özlərinin ifasından sonra el arasında şifahi yayılmış və yalnız XX əsrdə tədqiqatçılar tərəfindən toplanaraq yazıya köçürülmüşdür.

XX əsr aşığı şeirinin şifahi ədəbiyyatdan yazılı ədəbiyyata keçid dövrüdür. Artıq məktəb görmüş, təhsil almış aşıqlar bu dövrdən etibarən şeirlərini özləri qələmə almış və həm şifahi, həm də yazılı təbliğinə nail olmuşlar. Aşığı Şəmşir, Aşığı Hüseyn Saraçlı, Aşığı Şakir, Aşığı Qurban, Aşığı Pənah, Aşığı Mikayıl Azafı, Aşığı Ədalət və başqaları bu dövrün ustad aşıqlarıdır.

Aşığı yaradıcılığı bütün janrları və etik-estetik dəyərləri ilə kamil bir məktəbdir; aşığı isə müəllim. Ona görə də aşığın şəxsiyyəti qarşısında pedaqoji tələb durur:

**Aşığı olub diyar-diyar gəzənin
Əzəl başdan pür kamalı gərəkdir.
Oturub-durmaqda ədəbin bilə,
Mərifət elmində dolu gərəkdir.**

**Xalqa həqiqətdən mətləb qandıra,
Şeytanı öldürə, nəfsin yandıra.
El içində pak otura, pak dura,
Dalısınca xoş sədalı gərəkdir.**

Aşığı el-el, oba-oba, diyar-diyar gəzir, məclislər idarə edir. Tanıyıb bilmədiyi insanlarla ünsiyyətdə olur. Səsi və sənəti ilə yanaşı, ağı, kamalı, ədəb-ərkanı, mərifəti, mənəvi paklığı... onun şəxsiyyətini, ləyaqətini xalqa təqdim edən dəyərlərdəndir. Aşığı sadəcə çalılıb-oxuyan yox, həm də tərbiyəçidir. Əgər onun şəxsi nümunəsi qənaətbəxş olmasa, sənəti heç kəsə gərək deyil. Aşığı təsdiq və təbliğ edən, hörmət-izzət məqamına yüksəldən həm də şəxsiyyətidir. Elmi pedaqogika bunu «tərbiyədə şəxsi nümunə prinsipi» adlandırır. Məsələn, Aşığı Ələsgərin öz təfsirində şəxsi nümunəsinə diqqət yetirək:

Yaxşı hörmət ilə, təmiz ad ilə

**Mən dolandım bu Qafqazın elini.
Pirə¹ ata dedim, cavana qardaş,
Ana-bacı bildim qızı-gəlini.**

Şəxsiyyətin formalaşmasına təsir edən amillər-irsiyyət, qismət, mühit aşıq şerinin mövzularındandır. Bu barədə VI mühazirədə misal gətirmişik. Tərbiyə mövzusunda fikirlər də əzəmi dərəcədə yüksək səviyyədədir. Xalqa həqiqətdən mətləb qandırmaq missiyasını öz üzərinə götürmüş mərhəm el adamı-aşıq nəsihət edir:

**Bir yerə gedəndə özünü öymə,
Şeytana bac verib kimsəyə dəymə.
Əgər güclü isən, fəqiri döymə,
Demə var qüvvətim, qolum yaxşıdır.**

(Xəstə Qasım)

Şeirdə məktəbəqədər yaşdan kamillik dövrünə və ondan bir qədər sonrayadək səhv eləyə biləcək hər kəs obyekt olmaqla məqsəd həm tərbiyə, həm də yenidəntərbiyədir. Aşığın dörd sətirə yerləşdirdiyi pedaqoji ideya cəmiyyətin mənəvi inkişafına düzgün tələblərlə yanaşmasının möhtəşəm ifadəsidir.

Xalqın pedaqoji baxışlarını yüksək səviyyədə əks etdirən aşıq yaradıcılığında təbiət gözəllikləri şövqlə vəsf olunur. Aşıq estetikdir; o, gözəllikdən zövq almağı bacarır, onu təbliğ etməyi özünə borc bilir. Gözəlliyə edilən qəsd aşığı kədərləndirir. O, gözünün gördüyünü sözünün qüdrətilə insanlar üçün təsvir edir, onları insafa, mürüvvətə səsləyir. Məsələn:

**Gedirdim, güzarım düşdü bu dağa,
Ovçu bərəsində maralı gördüm.
Yatıb inildəyir, durub boylanır,
Bir neçə yerindən yaralı gördüm.**

¹ Pir- qoca

**Zalım ovçu onu alıb nişana,
Dəyib yaman güllə, bələyib qana.
Çox incidir, dönür o yan-bu yana,
Kəsilibdi səbri, qərarı gördüm.**

**Təbib olsam, yaraların bağlaram,
Sinəm üstün düyünlərəm, dağlaram.
Ələsgərəm, o səbədən ağlaram,
Ananı baladan aralı gördüm.**

Aşığın ağlamaq həddinə çatdıran bu təsadüf və onun təsviri nəinki böyüməkdə olan nəslin ekoloji tərbiyəsi üçün dəyərli materialdır, həm də müəyyən yaşa çatmış insanların səhvlərini diqqətə çəkən faktır.

- **Aşıq şeirində tərbiyə məsələləri**

Aşıq şeirində tərbiyənin bütün istiqamətləri əhatə olunur. Həmin şeirlər didaktik fikirlərlə zəngindir, mənəviyyata çağırış motivləri çox güclüdür. Xüsusən ustadnamələr nəsihət dolu şeirlərdir. Qeyd edək ki, ustadnamə adlı şeir şəkli yoxdur. Bu ad şeirin mənasını əks etdirir. Əslində o, qoşma, gəraylı və s. tərzdə söylənir (yazılır). Adından görüldüyü kimi, ustadnamə-ustad sözü, ustad kəlamıdır. Bir qayda olaraq, dastanların əvvəlində söylənir, ya da müstəqil mahnı kimi oxunur.

Dastanlar aşıq yaradıcılığının ən böyük qolu olmaqla qarşı tərəfi müsbət ideal ruhunda tərbiyə edən nəzm, nəsr və musiqinin vəhdətindən yaranmış irihəcmli əsərdir. Hər yerdə dastan oxunmaz. O, ağır yığnaqlı məclislərdə, xüsusi vaxtda və saatlarda davam etməklə ifa olunur. Aşıq məclisin nəzər-diqqətini cəmləmək, həmçinin şəxsiyyətinə, ləyaqətinə bələd olmadığı insanları özünə ram etmək üçün əvvəlcə **ustadnamə** söyləyir; müvafiq psixoloji ab-hava yaradır. Say etibarilə, adətən, üç ustadnamə oxunur.

Mən üç yüz ildən ziyadə yaşı olan möhtəşəm ədəbi abidəmiz «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları xalqa Qorqud atanın dilindən

təqdim olunur. Dastanın on iki boyu, bir müqəddiməsi vardır. Mütəxəssislər müqəddiməni ustadnamə məqamında qəbul edirlər və Qorqud ata bu yerdə beş ustadnamə söyləmişdir. Məsələn, ikinci ustadnamə:

Bərk yüyürək Qazlıq ata¹ namərd igid minə bilməz, minicə minməsə yaxşıdır!

Çapıb-kəsən iti qılıncı müxənnətlər çalınsa, çalmasa yaxşıdır!

Vura bilən igidə oxla qılıncdan bir çomaq yaxşıdır!

Qonağı gəlməyən böyük evlər yıxılsa yaxşıdır!

At yeməyən acı otlar bitincə, bitməsə yaxşıdır!

Adam içməyən acı sular sızınca, sızmasa yaxşıdır!

Ata adını tutmayan fərsiz oğul ata belindən enincə enməsə yaxşıdır, ana bətninə düşüncə, düşməsə yaxşıdır!

Ata adını yaşatmaqçın ağıllı oğul yaxşıdır.

Yalan söz bu dünyada olunca, olmasa yaxşıdır.

Doğrucul adamlar yüz yaşasa yaxşıdır.

Üç yüz on yaşına çatasız;

Allah sizə yamanlıq göstərməsin, dövlətiniz əbədi olsun, xanım hey!²

Aşıq yaradıcılığı tarixində ustad aşıqların tapşırması ilə məşhur olan çox sayda ustadnamələr var. Məsələn, Aşıq Ələsgərin dilindən ustadnaməyə diqqət yetirək:

Can deməklə candan can əskik olmaz,

Məhəbbət artırar, mehriban eylər.

Çor deməyin nəfi nədir dünyada?

Abad könülləri pərişan eylər.

Nakəs adam danışmaqdan saz olar,

Kərəmdən kəm, səxavətdən az olar.

¹ Qazlıq at – Qafqaz atı

² Ozanın irsiyyət amilini məxsusi vurğuladığı beşinci ustadnamə VI mühazirədə misal gətirilmişdir.

**Nütfədə qarışan şeyidbaz olar,
Mərd də sığıdırmaz, nahaq qan eylər.**

**...Mən istərəm alim, mömin yüz ola,
Gözü haqq yolunda doğru, düz ola.
Danışanda sözü dübbədüz ola,
Ələsgər yolunda can qurban eylər.**

Birinci bənddə aşiq ünsiyyət mədəniyyətinə işarə edir. İnsanı kobudluqdan, acıdıllıkdən çəkinməyə, xatirə dəyməməyə, xoş ülfətə səsləyir.

İkinci bənddə irsiyyət məsələsinə toxunur; əsil-nəcabətində qüsur olan adamın işinin söz-sov olmasından, mərhəmətdən, lütfkarlıqdan, cömərdlikdən uzaqlığından, qadınlara meylliliyindən, mərd insanların isə təbinin belə şeyləri götürməməsindən, nəticədə qan tökülməsindən danışır.

Üçüncü bənddə elmlı, Yaradana sədaqətli, Doğru Yolun yolçusu, düzdanışan insanların çox olmasını arzulayır və belə şəxslərə canını qurban edə biləcəyini söyləyir. Beləliklə də, onu dinləyənlərə düzlük, doğruçuluq, halallıq, gözəl ünsiyyət, daxili zənginlik kimi mənəvi keyfiyyətlər təbliğ edir.

Aşiq şeirinin ana xətti mənəvi-estetik dəyərlərdir. Aşiq vətən torpağını, nər igidləri, qənirsiz gözəlləri, ağır elləri, müdrək ağsaqqalları vəsf edəndə də, namərdə, xainə, gədəya töhmət vuranda da məhz bu meyarı əsas götürür. Ona görə də aşiq şeiri cəmiyyətin nizamlı sözlə ifadə olunmuş təlim və tərbiyə xəzinəsidir. Nümunə üçün Aşiq Ələsgərin bir qoşmasına diqqət yetirək:

**Bir ay yarım nobahardan keçəndə
Car olur köysündən sellərin, dağlar!
Çalxanır dəryalar, çığırışır qarlar
Zəməm zümzüməli göllərin, dağlar!**

**Hanı mən gördüyüm qurğu-büsatlar?!
Dərdməndlər görsə, tez bağı çatlar;
Mələşmir sürülər, kişnəmir atlar,**

Niyə pərişandı halların, dağlar?

**...Hanı bu yaylaqda yaylayan ellər?!
Görəndə gözümdən car oldu sellər
Seyr etmir köysündə türfə gözəllər,
Sancılmır buxağa güllərin, dağlar!**

**Hanı mərd igidlər, boş qalıb yurdu?!
Səxavətdə Eldar nurlanurdu.
Erkək kəsib ağır məclis qururdu,
Şülən çəkilirdi malların, dağlar!**

**Gözəllər çeşməndən götürmür abı¹
Dad verə dəhəndə kövsər şərabi.
Xaçpərəstlə düşdü bund inqilabı,
Onunçün bağlandı yolların, dağlar!**

**Sarınərdən top-tüfəngin atılı,
Qısır Murgüz Şah dağına qatılı,
Bir əmliyin bir tümənə satılı,
Xəzəl oldu yenə pulların, dağlar!**

**Kəpəz, Muroy, Qonur – neçə dağlar var...
Üstünə nur yağsın, ay dəli Qoşqar!
Yayın ortasında yağdırırsan qar,
Səf çəkib üstünə sərdarın, dağlar!**

**Elə ki, çən gəldi, qaraltdı qaşı,
Dumana qərq olur dağların başı.**

Düşəndə gürg² ilə kəlb³ savaşı,

¹ ab – su.

² gürg – canavar

³ kəlb – it

Uzaq çəkir qilü-qalların, dağlar!

**Halıyam eldarın var cümləsindən;
Gecə yatmır bir-birinin bəhsindən,
İyid nərəsindən, güllə səsindən,
Dəyməmiş tökülür kalların, dağlar!**

**Həsənnənə, Həsənbaba qoşadı,
Xaçbulaq yaylağı xoş tamaşadı.
Arsız aşığı elsiz niyə yaşadı?!
Ölsün Ələsgər tək qulların, dağlar!**

Qoşma 1905-ci ildə ermənilərin bizə qarşı törətdiyi ixtişaşlar zamanı yazılıb. Özünə ölüm arzulayan aşığın vətənpərvərlik və vətəndaşlıq duyğuları göz qabağındadır. Bəs səksən il sonra nə oldu? Daha sonra nə olacaq? Ustad Ələsgərin o yerlərdə didərgin qalmış ruhu yəqin ki, suala cavab gözləyir.

Aşığı şeirinin özəlliklərindən biri də **deyişmə, hərbə-zorba, qıfılənd, bağlama və müəmmalardır**. Sənətin bu növündə aşığılar bir-birinin aqlını, zehni, fəhmini, biliyini imtahana çəkmişlər. Belə yarışmaların ustadlar arasında keçirilməsinə baxmayaraq, böyüməkdə olan nəslin əqli və zehni tərbiyəsində, savadlanmasında böyük rolu olmuşdur. Bu gün də həmin nümunələr öz aktuallığını itirməmişdir. Məsələn, bir müəmma:

**Bu günləri bir hikmətə tuş oldum,
Adı-sanı hər aləmdə deyilir.
Şəriət ətini haram buyurub,
Halal olan sümükləri yeyilir.**

**Müdam ayağından kəsilməz abı,
Abını kəsəndə heç olmaz tabı.
Çox əziz yaradıb kərəm sahibı;
Toxmağınan təpəsinə döyülür.**

**Ələsgər ərz eylər, ariflər qana,
Üç ayda, dörd ayda o gələr cana.
Lətifdi xörəyi, qarışır qana,
Dərmanı var cəsədində yayılır.**

Müəmma düyü haqqında deyilmişdir; tərbiyəvi xüsusiyyəti ilə yanaşı, təlimedici gücə malikdir.

Ümumən, aşıq şeirində təlimlə tərbiyənin vəhdəti mövcuddur və təlim ideyaları tərbiyəyə xidmət edir.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, 1993.
- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası(dərslik). Bakı, «Ünsiyyət», 2000.
- Ə.Həşimov, F.Sadiqov.Azərbaycan xalq pedaqogikası antologiyası. Bakı,1993.
- M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, «Elm», 1972.
- Ustad aşıqlar. Bakı, «Gənclik»,1983.
- Q.Namazov.Azərbaycan aşıq sənəti. Bakı, «Yazıçı», 1984.
- Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, «Gənclik», 1988.
- S.Paşayev. Azərbaycan folkloru və aşıq yaradıcılığı. Bakı, 1989.
- S.Paşayev. Ozan aşıq sənətinin nəzəri məsələləri. Bakı, 2002.
- Xalq ədəbiyyatından seçmələr. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005

XI. Xalq müdrikliyinin nağıl və dastanlarda ifadəsi

Plan

- **Nağıllarda xalq müdrikliyi**
- **Dastanlarda tərbiyə məsələləri**

- **Nağıllarda xalq müdrikliyi**

Nağıl şifahi xalq ədəbiyyatının ən qədim növüdür və dünya xalqlarının folklorunda mövcuddur. Nağıllar xalqın məişətini təsvir, arzularını tərənnüm edən yaradıcılıq nümunələridir. Yazıb- oxumaq mövcud olmayan, olsa da hər kəsə nəsib olmayan dövrlərdə danışanın- nağıl edənin dilindən eşidilib öyrənildiyinə görə o, belə adlandırılmışdır: nağıl. Nağıllar tarixi yol keçmişdir; radio, televiziya və mətbuatın olmadığı bir vaxtda istər uşaqların, istərsə də böyüklərin asudə vaxtının maraqlı keçməsinə vasitə olmuşdur. Nağıl hər zaman yaranmışdır; bu gün də yaranmaqdadır. İndi imzalı nağıllar da mövcuddur. Nağıllardan məqsəd insanın ruhuna sığal çəkmək, ona ali keyfiyyətlər aşılamaq, aqlını, zehni, mənəviyyatını inkişaf etdirməkdir.

Şəxsiyyətin yetişib formalaşmasına təsiri baxımından müxtəlif yaş dövrlərini əhatə edən nağıllar var. Azərbaycan folklorunda kiçik yaş dövründən başlamış ilkin yeniyetməlik və ondan sonra gələn dövrlər üçün istənilən qədər nağıllar mövcuddur. Bir qayda olaraq nağıllarda xeyir və şər qüvvələr üz-üzə dayanır. Şər qüvvələrin əsas obrazları divlər, əjdahalar, sehrlı qüvvələr, zalım hökmdarlar, pis duyğularla yaşayan mənəviyyatsız adamlar olur. Xeyir qüvvələri ağıllı, cəsarətli, mərd, sədaqətli, sözübütöv, əməlisaleh insanlar təmsil edir. Şərə qalib gələndə bu keyfiyyətlər onlara kömək göstərir. Bəzi nağıllarda əfsanəvi Simurq quşu da qəhrəmanların dadına yerləşir. Və bir qayda olaraq haqq nahaqqa qalib gəlir.

Nağıllar ideya istiqamətinə görə sehrlı, heyvanlar haqqında, tarixi və məişət mövzulu olur; həmcə dastandan kiçikdir. Adətən “Biri vardı, biri yoxdu, Allahdan başqa bir kimsə yoxdu” sözləri ilə, sehrlı nağıllar isə əksərən zəncirləmə ilə başlanır. Zəncirləmə

mübaligəli düzgündür; dinləyənlərin diqqətini daha yaxşı cəlb etmək üçün söylənilir, prosesə əhval-ruhiyyə qatır.

Şəxsiyyəti kiçik yaşlarından “xeyir fikir, xeyir söz, xeyir əməl” ruhunda tərbiyə etmək üçün nağıllar olduqca faydalıdır. Xalq müdrikliyi bu işdə heyvan obrazlarından da uğurla istifadə edir. Bəzən heyvanlar həyatdakı xüsusiyyətlərinə uyğun şəkildə rəmzləşir; tülkü hiyləgərlik, çaqqal xəyanət, dovşan gücsüzlük, keçi şiltaqlıq, aslan güc, qüvvət, xoruz zirəklik, göyərçin müjdə, it etibar rəmzi kimi işlənir. Belə nağıllar uşaqların xoşuna gəlir, həm də həyatı biliklərini artırır, heyvanların xüsusiyyətlərini, yaşam tərzini öyrənirlər.

Nağıl yaradan müdrik insanlar yaş dövrlərini bütün incəlikləri ilə nəzərə almışdır. Elmi pedaqogikanın təbiri lə desək, məkrəbəqədər yaş dövrünün kiçik, orta və məktəbə hazırlıq mərhələlərinə müvafiq olaraq süjet ən sadədən nisbətən mürəkkəbə doğru inkişaf edir. Əhvalatlarda alleqorik obrazların (heyvanların) iştirakı mütləqdir.

«Şəngülüm, Şüngülüm, Məngülüm», «Getdin gördün», «Göyçək Fatma», «Cırtndan», «Tülkü və kəklik», «Qurd və qoca», «Çaqqal və xoruz», «Şah və xoruz», «Pıspısa xanım və Siçan Sulub bəy» «Şir və siçan», «Siçan və pişik» və s. məktəbəqədər dövrün xarakterik nağıllarıdır.

Nağıllar uşaq dünyasına romantik ab-hava gətirir, onların təxəyyülünü inkişaf etdirir, mənəviyyatını zənginləşdirir və sonda xeyirin şəri üstələnməsi ürəklərinə olur. Nağılı dinlərkən belə olmasını bəzən özləri də tələb edirlər. Çünki həyatı eybəcərliklərdən azad, gözəlliklərlə süslənmiş görmək kiçicik qəlblərinin arzusudur.

Yaş dövrlərindən danışarkən qeyd etmişik ki, xalq bu barədə konkret rəqəm göstərmir. Professor Əliheydər Həşimov nağıl və dastanlardakı təsvirlərə əsasən ümumiləşdirmə apararaq yeddi yaşadək olan müddəti uşaqlıq dövrü adlandırmışdır. Yeddidən on dörd-on beş yaşadək aylar, illər ötür, uşaq həddi-buluğa yetişir.

Bu yaş dövrünün nağıllarında süjet bir qədər mürəkkəbləşir. Əgər kiçik yaşda uşaqlara düzlük, doğruculuq, mərdlik, mübarizlik, şərə nifrət ruhu aşılındırsa, bu dövrün nağıllarında artıq çağırış var. Düşüncə və hərəkət tələb olunur. Qəhrəman öz ideali uğrunda

mübarizəyə qoşulur, hökmən qalib gəlir; bəzi süjetlərdə sevdalı anlar yaşanır.

Nağıllar sehrlı, məişət və tarixi mövzulu olmaqla üç qrupa ayrılır. Amma fərqi yoxdur, hamısında qəhrəmandan ağıl, fərasət, bilik, bacarıq, güc, qüvvət, sərvaxlıq, mərdlik, mübarizlik, halallıq tələb olunur.

«Məlik Məmməd», «Şahzadə Mütalib», «Sehrlı üzük», «Yetim İbrahimın nağılı», «Dərzi şagirdi Əhməd», «Daşdəmirin nağılı», «Bostançı və Şah Abbas», «Abbas və Gülgöz», «Baftaçı Şah Abbas» və s. dediklərinizə misaldır.

Gənclik dövrünə çatınca nağıllarda süjet mürəkkəbləşir, həm məzmun, həm də həcm genişlənir və dastanlara yön alınır. Nağıl “göydən üç alma düşdü” ifadəsi və daha bir neçə sözlə tamamlanır.

• **Dastanlarda tərbiyə məsələləri**

Aşıq yaradıcılığının ən böyük qolu dastanlardır. O həm də xalq müdrikliyinin iri həcmli əsərlərdə təzahürüdür. Dastan ustadnamə ilə başlayıb əhvalatların təsviri ilə davam edir və duvaqqapma, cahannamə, yaxud vücudnamə ilə yekunlaşır. Dastanlar adamlarda xeyirxahlıq, mərdlik, düzlük, doğruculuq, halallıq, əhdə sədaqət, bahadırlıq, ləyaqət və digər yüksək insani keyfiyyətlər yaratmağa xidmət edir. Dastan müdrik insanların həyat təcrübəsindən yaranmış, sazın-sözün müşayiəti ilə gələcək nəsillərə çatdırılan ibrətamiz bədii əsərdir. Dastanda şeir, nəsr və musiqi bir-biri ilə vəhdətdədir; bu da onu söyləyən ustadın-aşığın məclis əhlini yormadan onların ruhuna, mənəviyyatına sirayət etməsi üçün mərhələli təhkiyə yoludur.

Qəhrəmanlıq dastanlarında vətən, el-oba, haqq-ədalət yolunda göstərilən şücaət təsvir və təbliğ olunur. Əsərin qəhrəmanı ən çətin məqamlardan qalib çıxır, kimsəsizə əl tutur, gücsüzə kömək edir, namərdə qulaqburması verir; mənsub olduğu soyun idealına çevrilir. «Kitabi-Dədə Qorqud», «Koroğlu», «Qaçaq Nəbi», «Qaçaq Kərəm», «Səttarxan» və s. qəhrəmanlıq dastanlarıdır.

«Kitabi-Dədə Qorqud»un Qazan xan, Bamsı Beyrək, Qanturalı, Qaragünə, Qarabudaq, Yeynək, Dəli Dondaz, Burla xatun,

Uruz, Buğac, Şir Şəmsəddin, Bəkdüz Əmən, Alp Ərən, Qaraca Çoban kimi qəhrəmanları var. Onların hər birinin və həmin sıradan Qazan xan ailəsinin tərbiyəvi gücü ölçüyəgəlməzdir. Dastanın bir neçə boyunda oxucu bu ailənin həyat yolunu izləyir.

Evinin yağmalandığı boyda Qazan xan qoca anası yolunda övladını, ailəsini, mal-mülkünü savaşıq qurban verməyə hazırlığı ilə qəhrəmandır; çünki vuruş düşərsə, övlad üzərindəki haqqı Yaradanın haqqına bərabər olan, fəqət gücsüz, qüvvətsiz qarıcıq anaya xətər gələ bilər.

Uruz ölməyə, ətindən qara qovurma bişirilməyə hazırlığı ilə qəhrəmandır; çünki qorxaqlıq edərsə, atasının şərəfinə ləkə düşər.

Burla xatun övladının ətindən bişmiş qara qovurmanı yeməyə hazırlığı ilə qəhrəmandır; çünki namuslu həyat hər şeydən üstündür; yeməsə, tanınar, özü və ailəsi alçalar.

Onun ətrafındakı qırx incə belli qız ölümü qəbul etməklə qəhrəmandır; çünki dostu, əzizi, sırdaşı Burla xatunu ələ verməklə kiçilər, insanlıq simasını itirər.

Bu ailənin xidməti işçisi Qaraca Çoban iki qardaşını şəhid verməklə, əli-qolu ağaca sarınmış halda düşmən üzərinə yeriməklə qəhrəmandır; çünki fikri və mənəvi gücü yetdiyi halda haqqın, ədalətin harayına çatmamaq onu qeyrət məqamından kənar qoyar, şəninə ləkə düşər.

«Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy»da Qazan bəy on altı yaşına çatmamış, fəqət bir dəfə də yay çəkib ox atmamış, baş kəsib qan tökməmiş oğlu Uruzun gələcəyini düşüncə ilə narahat olur. Qorxur ki, sabah dünyadan köçsə, oğlunun fərsizliyi üzündən taxt-tacı özgələrə qala və oğluna tənə edir. Oğlu da atasına irad tutur ki, bu vaxtadək onu bərkə-boşa salmayıb.

Qazan bəy iradə qəbul edir. Başının dəstəsilə bərabər, Uruzu götürüb yeddi günlük ova gedir. Səfər uğurlu keçir. Qazan ov ovladığı, quş quşladığı, baş kəsib qan tökdüyü yerləri oğluna göstərir, təlim verir. Çəmənlikdə çadır qurub yeyib- içirlər. Sən demə kafirin casusu onları güdülmüş; böyüklərinə xəbər verir və minlərlə kafir ata süvar olub Qazana hücum edir.

Vaqədən xəbərdar olanda Qazan bəy Uruza hər bəy qanunları ilə bağlı bir neçə bilgi verir. Lakin oğlan can atsa da, təcrübəsizliyini

örnek gətirərək onu savaşı meydanına qoymur. «Yaman yerdə ayağıma buxov oldun!»-deyib tövsiyə edir ki, başının qırx igidini də götürüb dağ başna çəkilsin; oradan baxıb döyüş qaydalarını öyrənsin.

O vaxt övladlar valideynin bir sözünü iki etməzdilər. Uruz atasına qulaq asır, döyüşü müşahidə etdikdə isə dözmür. Başının igidləri ilə birgə düşməyə hücum edir. Şüsaət göstərir, kafirin bir cinahını basır. Lakin atının yaralanıb yıxılması səbəbindən əsir düşür.

Qazan bəyin bundan xəbəri olmur. Düşməni basıldıqdan sonra oğlunu yerində tapmır, qorxub evə qaçdığını düşünür. Onu altı parça edib altı yol ayrıcına atacağına and içir və qəzəblə evə dönür.

Burla xatunun onu qarşılamasından başa düşür ki, zənnində yanılıb, Uruz yoxdur. Bağı qan olmuş ananı aldadır. «Oğlun ovdadır»- deyir. Özlüyündə isə yəqin edir ki, Uruz əsirdir. Yubanmadan gəldiyi yolu alıb geri qayıdır. Axtarıb düşmənin düşərgəsini tapır və təkbaşına döyüşə başlayır.

Ardınca Burla xatun, onun ardınca oğuz igidləri atlarını çaparaq özlərini yetirirlər. Əllərindəki polad qılıncı düşməni sağdan-soldan qırıb diz çökdürür, Uruzu xilas edirlər.

Boyda qəhrəmanlığın təsviri ilə qəhrəmanlığa çağırış ideyası süjet boyunca paralel irəliləyir. Övlad tərbiyəsi məsələsində isə daha çox qabardılır. Dastanı söyləyən onu dinləyənlərin hər birinə döyüş şücaəti, qəhrəmanlıq ruhu aşılamağa çalışır. Elə igidlərin fəxarət dolu təqdimatındakı pedaqoji güc bir məktəbə bərabərdir:

«Qaradərə ağzında qara buğa dərisindən beşiyinin yerliyi olan, acığı tutanda qara daşı kül eləyən, bığını boynunun dalında yeddi dəfə düyünləyən, igidlər igidi Qazan bəyin qardaşı Qaragünə...

Dəmir qapı Dərbənddəki dəmir qapını hücumla alan, altmış tutamlıq böyük nizənin ucunda igidləri böyükdən Qıyan Səlcik oğlu Dəli Dondaz...

Amidlə Mərdin qalasını vurub yıxan, dəmir yaylı Qıpçaq Məlikə qan qusduran, gələrək Qazanın qızını mərdliklə alan, oğuzun ağsaqqallı qocaları görəndə o igidə «əhsən» deyən, al məxmər şalvarlı, atı mavi qotazlı Qaragünə oğlu Qarabudaq...

İcazəsiz Bayandır xanın düşməni basan, altmış min kafirə

qan qusduran, ağ-boz atının yalı üzərində qar yığılan Qəflət Qoca oğlu Şir Şəmsəddin...

Parasarı Bayburd hasarından sıçrayıb aşan, al rəngli gəlin otağına qarşı gələn, yeddi qızın ümidi, Qalın Oğuzun müjdəçisi, Qazan bəyin silahdaşı, Boz ayğırılı Beyrək...

Gedib Peyğəmbərin üzünü görən, gələrək oğuzlar içində ona tərəfdar çıxan acığı tutanda bığlarından qan çıxan, bığı qanlı Bəkdüz Əmən...

Kafiri it ardına qoşub alçalıdan, eldən çıxıb Ayğırgözlü suyunda at üzürən, əlli yeddi qalanın açarını alan, Ağ Məliyin Çeşmə qızına evlənən Sufi Sandal Məlikə qan qusduran... İlək qoca oğlu Alp Ərən...»

Qılınca qurşanıb oğlunun, ərinin harayına tələsməsi ilə Burla xatun da igid timsalındadır. Düşmənin bayrağını qılınclayıb yerə salması isə göstərir ki, o həm də siyasi təfəkkür sahibidir.

Dastandakı xanımların həyat tərzləri, dünyabaxışları «Aslanın erkəyi-dişisi olmaz» müddəasının nədən qaynaqlandığını və nə üçün yarandığını sübuta yetirir; tərbiyəvi təsiri də şəksizdir.

Məhəbbət və ailə-məişət mövzulu dastanlar yüksək mənəviyyət, milli kökdən gələn ədəb-ərkan, əxlaq, ailə qanunlarına hörmət, ailəyə bağlılıq təlqin edir. «Abbas və Gülgəz», «Aşıq Qərib», «Əsli və Kərəm», «Şah İsmayıl», «Tahir-Zöhrə», və s. dastanlar buna misaldır. Bu qism dastanlarda ictimai və ailə-məişət məsələləri məhəbbət macərələri fonunda cərəyan edir. Qızlar ismətli, həyalı, gözəl, oğlanlar isə cəsur, igid, mərd, ağıllı olurlar. Onların mənəvi dünyası dastanı oxuyan, dinləyən kəslərin ruhuna sirayət edir.

Dastanlar sonda duvaqqapma, yaxud vücudnamə ilə tamamlanır ki, burada da böyük tərbiyəvi əhəmiyyət var. Çün-ki dünyanın vəfasızlığı diqqətə çəkilir, həyat haqqında fəlsəfi düşüncələr söylənir və yenə də insanlar mənəviyyət aləminə səslənir. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanlarından aşağıdakı misralara diqqət yetirək:

**Hanı o tərifi bəy ərənlər,
Dünya mənimdir deyənlər?
Əcəl aldı, yer gizlətdi,**

**Fani dünya kimə qaldı?
Gəlimli-gedimli dünya!
Son ucu ölümlü dünya!
Ölüm gəldikdə səni təmiz imandan ayırmasın!
Allah səni namərdə möhtac etməsin.
Beş kəlmə dua etdin qəbul olunsun
«Amin! Amin!» deyənlərin üzünü görəsən!
Günahınızı adı gözəl Məhəmməd Mustafaya
bağışlasın, xanım, hey!**

Ümumən, dastanlar şifahi xalq ədəbiyyatı və aşiq yaradıcılığının ən böyük qolu olmaqla hərtərəfli tərbiyəvi təsir gücünə malikdir.

Ev tapşırığı üçün ədəbiyyat

- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası. Bakı, 1993.
- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası (dərslik). Bakı, «Ünsiyyət», 2000.
- Ə.Həşimov, F.Sadiqov. Azərbaycan xalq pedaqogikası antologiyası. Bakı, 1993.
- M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları. Bakı, «Elm», 1972.
- Ustad aşıqlar. Bakı, «Gənclik», 1983.
- Q.Namazov. Azərbaycan aşiq sənəti. Bakı, «Yazıçı», 1984.
- Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, «Gənclik», 1988.
- S.Paşayev. Azərbaycan folkloru və aşiq yaradıcılığı. Bakı, 1989.

- S.Paşayev. Ozan aşıq səntinin nəzəri məsələləri. Bakı, 2002.
- Xalq ədəbiyyatından seçmələr. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005